

Assessing of Fotouh al-Baldan with an Emphasis on Belazari's Financial Resources

Hossein Azizi*
Fereshteh Bousaedi**

Abstract

Fotouh al-Baldan Book is the only historical source which pays full attention to the historical-financial and jurisprudential narrations and issues of conquered lands in addition to mentioning the conquests of different regions and therefore it can be called a 'historical and jurisprudential historiography'. Although Belazari, like many of his contemporaries and historians, has reported financial narrations in the documentary and oral manner (said, told me, told us, etc.) and has not mentioned the written reference, it can be said with certainty that he quoted all the financial narrations of this book from written financial references of historians, narrators, and jurists except for some cases that Belazari referred to local reports. These narrations, which amount to 151 cases, have been quoted from 13 historical and jurisprudential financial references, some of which are now available such as the books of Al-Kharaj Abu Yusuf, Yahya bin Adam, and Al-Amwal of Qasim bin Salam and many are missing. On the one hand, most of the financial sources cited by Belazari in **Fotouh al-Baldan** are also considered in terms of documentation and credibility of the narrators and their elders.

Introduction

One of the features of contemporary historiography is the emergence of a new style called 'the financial historiography'. Financial historiography investigates some of the human actions taken towards earning his/her livelihood. Applying the concept of financial historiography as an independent department or discipline (field) may not be so common in historical studies, but the writings of great thinkers such as Voltaire, Vico, Montesquieu, Adam Ferguson, Adam Smith, and John Miller show that they had achievements with this approach from the Enlightenment Era (18th century) onwards. Although they considered the concept of 'economic historiography' for the first time, it seems that Muslims paid attention to the 'financial historiography' issue in the specific style and context of that time, that is, centuries earlier than western writers of financial affairs. For example, Abu Yusuf (182 AH) in his book **Al-Kharaj** states certain viewpoints on the financial issues of the government and proposes certain criteria that precede the proposed principles of Adam Smith (1776 AD) that were proposed 1000 years later as the four criteria of taxation (i.e. justice, certainty, ease of collection, and economic efficiency).

---

* Associate Professor, Department of Religious Teachings, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
(Corresponding Author) hosn.azizi@gmail.com

** PhD in Shiite History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Muslim authors compiled many jurisprudential-hadith and historical monographs with financial topics under titles such as properties, ransom, trade, khums (1/5 of properties), weights, quantities and rates, and the like from the half of the second century AH. Of course, written financial works were not limited to monographs, and it can also be found in general histories, local histories, geographical sources, and conquests. In addition to mentioning the conquests, Belazari has paid significant attention to financial issues and has benefited from monographs and other financial resources of the second and third centuries in **Fotouh al-Baldan**.

Material and Methods

This research intends to validate the **Fotouh al-Baldan** references by using the library method with a historical-analytical approach relying on two criteria of written references continuity with oral narration and the documentary criteria and reliability of financial resources cited by Belazari.

Discussion of Results and Conclusions

In citing the early references, quoting his elders, despite adhering to the common tradition of historians and narrators of the first to sixth centuries, namely using the 'attribution and oral narration' method, Belazari had access to many 'written references' of these narrations, so it can be seen that although he has utilized the words like said, told me, about... and told us from the historians and jurists such as Waghedi, Madaeni, Abu Yusuf, and Qasim bin Salam, etc., in compiling **Fotouh al-Baldan** (conquests of lands), he has not mentioned any names of his cited financial sources. However, concerning the continuity between written references and oral narrations in the first centuries, he mentioned reasons such as the invalidity of the mere narration of Sheikh Hadith without having a written document for his narrations, the mere invalidity of Wejade and referring to the book without listening to the narrator sheikh (elder) and the author of the book, the Arab historical memory being a myth, and the unique place and value of writing in Qur'an, etc. It can be said that all the financial sources cited by Belazari in **Fotouh al-Baldan** are written, and this indicates the validity of the financial resources (especially the missing ones) cited by Belazari and, consequently, the historical validity of the **Fotouh al-Baldan** book. In **Fotouh al-Baldan**, with the exception of a few narrators and authors elders whose authenticity are in doubt, Belazari cites a total of 13 financial resources in mentioning the financial narrations (151 narrations) out of a total of 8 historians and jurist authors in which most of the resources are authentic and valid in terms of documentation and credibility of its narrators, elders, and authors. This also indicates the historical authenticity and credibility of the **Fotouh al-Baldan** book.

Keywords:

Validation, Financial, Belazari, **Fotouh al-Baldan**.

References:

1. Abu al-Faraj, Q. (1981). **Al-Kharaj wa sinaeat Alkitab**. Baghdad: Dar al-Rashid.
2. Abu al-Fida, I. (2008). **Musnad al-Farooq**. Egypt: Dar al-Falah.
3. Abu Obaid, Q. (n.d.). **Al'amwal**. Researcher: Khalil Muhammad Haras, Beirut: Dar al-Fikr.
4. Abu Yusuf, Y. (2003). **Al-Kharaj**. Cairo: Salafi and School.
5. Ahmad Amin (1933). **Dohi al-Islam**. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
6. Ahmad Amin (1975). **Fajr al-Islam**. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
7. Ajli, A. (1984). **Maerifat Althiqat min rijal 'ahl Aleilm wAlhadith**. Researcher: Abdul Alim Abdul Azim Al-Bastawi, Medina: Madar al-Dar.
8. Al-Baji Al-Andalusi, S. (1985). **Al-Tadhil Al-Tajrih**. Riyadh: Dar Al-Lawa '.
9. Al-Rahili, A. (n.d.). **Imam Abu Al-Hassan Al-Darqatani wa tharuh aleilmia**. Dar Al-Andalus Al-Khadra.
10. Al-Sanaani, A. (1982). **Musanaf**. Research of Habib Al-Rahmanah Al-Azami, Beirut: Al-Muktabah Islami.
11. Azizi, H. (2012). **An Investigation in The Islamic Conquests (Fotuh) recording in Iran to the First three centuries of Hegira: The case of the conquest of (Iran)**. Qom: Research Institute and University.
12. Blazeri, A. (1988). **Fotouh al-Baldan**. Translated by Mohammad Tavakol, Naqarah Publication.
13. Blazeri, A. (1985). **Fotouh al-Baldan**. Translated by Azartash Azarnoush, edited by Mohammad Farzan, Tehran: Soroush Publication.
14. Blazeri, A. (1956). **Fotouh al-Baldan**. Research of Salahuddin al-Munajjid, Beirut: Maktab al-Nahda al-Masriya.
15. Brockelman, C. (n.d.). **History of Arabic Literature**. Arabic Translator, Dr. Abdul Halim Al-Najjar, Qom: Islamic Library.
16. Brown, E. (1954). **Literary History of Iran**. Translated by Ali Pasha Saleh, Tehran: University of Tehran.
17. Darmi, A. (1970). **Sunan Al-Darmi**. Damascus: Maktab al-Aietidal.
18. Dori, A. (1999). **Debate in the History of the Science of History in Arabia**. Riyadh: Maktab al-Obeidkan.
19. Fathi Uthman, M. (1991). **Entrance to Islamic History**. Beirut: Dar al-Nafayis.
20. Hakim Neyshabouri, M. (1979). **Maerifuh Eulum Alhadith**. Correction of Sayyid Mu'azzam Hassan, Beirut: Dar al-Afaq-Hadith.

21. Hamavi, Y. (1995). **Al-Majm albalidan**. Beirut: Dar Sadr.
22. Hamwi, Y. (1993). **Mejm al'adba**. Researcher Ehsan Abbas, Beirut: Dar al-Gharb al-Islami.
23. Ibn 'Abd al-Barr, Y. (n.d.). **Alaintiqa' fy fadayil Althalathih Alaymh Alfuqaha'**. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
24. Ibn 'Abd al-Barr, Y. (2000). **Jame Bayan al-'Alam wa Fadhla**. Beirut: Dar al-Kitab al-Ulmiya.
25. Ibn Abi Shaybah, A. (1988). **Almusanaf fi Al'ahadith va Alathar**. Research on the Completion of Yusuf al-Houth, Riyadh:Al-Rashd school.
26. Ibn al-Mabrd, Y. (1992). **Bihraladam fymn takalam fih Al'imam 'ahmad bimadah 'aw dhim**. Researching the Spirituality of Abd al-Rahman al-Suifi, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
27. Ibn al-Sa'i, A. (2008). **Al dralithamin fi Asama' Almusanfayn**. Research by Ahmad Shouqi, Tunisia: Dar al-Gharb al-Islami.
28. Ibn Asaker, A. (1994). **Tarikh damshq**. Al-Muhaqiq Amr Ibn Gharamah, Dar al-Fikr.
29. Ibn Farhan, H. (1997). **nahw 'iinqadh altarykh al'iislamy**. Al-Imamah Al-Sahfiyya Foundation.
30. Ibn Hahban, M. (2014). **Al-Thaqat**. Hyderabad, Al-Dakna, India: Ottoman Encyclopedia.
31. Ibn Hajar Asqalani, A. (1984). **Taliqat al-Taliq**. Research by Saeed Abdul Rahman Musa, Beirut: Islamic School, Dar Al-Amar.
32. Ibn Hajar Asqalani, A. (2011). **Isan almyzan**. Beirut: Scientific Institute.
33. Ibn Hajar Asqalani, A. (1984). **Tahdhib al-Tahdhib**. Beirut: Dar al-Fikr.
34. Ibn Hajar Asqalani, A. (1985). **Tqryb Altahdhib**. Researcher Muhammad Awamah, Syria: Dar Al-Rashid.
35. Ibn Hanbal, A. (1987). **alelal va maerafuh alrijal**. Research by Wasi Allah Ibn Muhammad, Beirut: Islamic School.
36. Ibn Hanbal, A. (n.d.). **Al-Musnad**. Beirut: Dar Sadr.
37. Ibn Khaldun, M. (1987). **Al-Abr**. research by Khalil Shahadeh, Beirut, Dar al-Fikr.
38. Ibn Mo'in, Y. (n.d.). **Tarikh**. Research of Abdullah Ahmad Hassan, Beirut: Dar al-Qalam.
39. Ibn Nandim, M. (2019). **Alfahrist**. Beirut: Dar al-Ma'rifah.
40. Ibn Sa'd, M. (1987). **Altbqat Alkubraa**. Medina: Maktabat Aleulum w Alhukm.
41. Ibn Sayyid al-Nas, M. (1985). **Ayoun al-Athar fiufunun al-Maghazi wa al-Shamail wa al-Sir**. Beirut: Azz al-Din Institute.
42. Ibn Shabbah, U. (2020). **Tarikh al-Madinah, Haqqah, Fahim Muhammad Shaltut**. Jeddah: Printed on Alimony, Habib Mahmud Ahmad.
43. Ibn Uday, A. (1998). **Alkamil fy dueafa' Alrijal**. Research by Soheil Zakar, Beirut: Dar al-Fikr.

44. Ibn Zanjawiyyah, H. (2007). **Al'amwal**. Research by Ahmad Jaber Badran, Kuwait: Center for Jurisprudence and Economics.
45. Jafarian, R. (1997). **Sources of Islamic History**. Qom: Ansarian.
46. Khatib, A. (1984). **Al-kifaya fi `ilm al-riwaya**. Research by Ahmad Omar Hashem, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
47. Khatib, A. (1974). **Taqyid Aleilm**. Research of Yusuf al-Ash, Beirut: Dar al-Hayya Sunnah al-Nabawiyyah.
48. Khatib, A. (1997). **Tarikh Baghdad**. Research by Mustafa Abdul Qadir Atta, Beirut: Dar al-Kitab.
49. Klini, M. (n.d.). **Al-Kafi**. Edited by Ali Akbar Ghaffari, Tehran: Dar al-Kitab Islamic.
50. Masoudi, A. (2003). **Muruij Aldhahab**. Translated by Abolghasem Payende, Tehran: Scientific and Cultural Publication.
51. Mazi, Y. (1980). **Tahdhib Alkimal fi 'asma' Alrijal**. Researcher Bashar al-Awad, Beirut: Muasast Alrsal.
52. Modarresi, S.H. (2004). **Written Shiite Heritage**. Translated by Ali Gharayi and Rasoul Jafarian, Qom: Specialized Library of History of Islam and Iran.
53. Motahari, M. (n.d.). **Mutual Services between Islam and Iran**. Qom: Islamic Publications Office.
54. Qasemi, M. (2006). **Qawaeid Althdyth**. Research by Muhammad Bahja al-Bitar, Beirut: (n.p).
55. Qomi, H. (1982). **Tarikh Qom**. Translated by Hassan Ibn Abdul Malik, Tehran: Toos Publication.
56. Qurashi, A. (n.d.). **Aljawahir Almadyh fy Altabaqat Alhanfyh**. Karachi: Mir Mohammad Kitab Khaneh.
57. Qurashi, Y. (2005). **Al-Kharaj**. Alsalafiat wa Maktabatuha.
58. Razavi, A. (2009). **Introduction to Economic Historiography. Journal of Historical Research of Iran and Islam**, 5, 93-118.
59. Razi, A. (1892). **Al-Jarh wa Al-Tadil**. Beirut: Dar Al-Hayya Al-Tarath Al-Arabi.
60. Rosenthal, F. (1989). **History of Historiography in Islam**. Translated by Assadollah Azad, Mashhad: Astan Quds Razavi.
61. Sakhawi, M. (1993). **Altuhfat allatifat fi tarikh almadinat alsharifa**. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
62. Samani, A. (1977). **Ansab**. Research of Abdullah Umar al-Baroudi, Beirut.
63. Savageh, J. (1987). **Introduction to the History of the Islamic East**. Translated by Nooshafarin Ansari, Tehran: University Publishing Center.
64. Schuler, G. (2014). **Oral and Written**. Translated by Nusrat Nilsaz, Tehran: Hekmat Publication.

65. Sezgin, F. (1991). **History of Arab Heritage**. The interpretation of Mahmoud Fahmiyyah Hejazi, Qom: the school of Ayatollah Al-Marashi Al-Najafi.
66. Shafi'i, M. (2014). **Alam**. Beirut: Dar al-Ma'rifah.
67. Shams al-Din al-Dhahabi, M. (2006). **Sayr 'Aelam Alnubla'**. Cairo: Dar al-Hadith.
68. Shams al-Din Dhahabi, M. (2003). **Tarikh Islam**. Researcher: Bashar Awad Maroof, Dar al-Gharb al-Islami.
69. Shamsuddin Zahabi, M. (n.d.). **Myzan Al aietidal**. Ali Mohammad Al-Bajawi, Beirut: Dar al-Ma'rifah.
70. Shamsuddin Zahabi, M. (1992). **Al-Kashif**. Jeddah: Dar al-Qiblah al-Islamiya.
71. Siddiqui, N. (1995). **Muslim Economic Thoughts**. Translated by Mohammad Javad Mahdavi, Mashhad: Astan Quds Razavi.
72. Sivari, M. (1964). **Knzalrifan fi Faqh Alqurana**. Tehran: Al-Muktabah Al-Razawiyah.
73. Tabari, M. (1986). **Tarikh Al'umam w Almuluk**. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
74. Tusi, M. (2001). **Rijal**. Najaf: Al-Haydariya.
75. Yaqubi, A. (1992). **Tarikh**. Translated by Mohammad Ibrahim Ayati, Tehran: Scientific And Cultural Publications.
76. Zilei, J. (2020). **Nasb al-Rayah Takhrij Ahadith al-Hidaya**. Research by Ahmad Shams al-Din; Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.

فصل نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره چهارم (پیاپی ۴۸)، زمستان ۱۳۹۹، صص ۴۰-۲۱
تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۴/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۸/۵
Doi: [10.22108/jhr.2020.123755.2017](https://doi.org/10.22108/jhr.2020.123755.2017)

اعتبارسنجی فتوح البلدان با تأکید بر منابع مالیه‌نگاری بلاذری

حسین عزیزی* - فرشته بوسعیدی**

چکیده

کتاب فتوح البلدان، تنها منبع فتوح‌نگاری است که در کنار ذکر فتوح اراضی، به مسائل و روایت‌های فقهی و تاریخی مالی سرزمین‌های فتح شده نیز توجه تام کرده است. بلاذری روایت‌های مالی را به «شیوه اسنادی و شفاهی» (قال، حدیثی، حدیثنا و...) گزارش کرده و به منبع مکتوب آنها اشاره ای نکرده است؛ اما با اطمینان باید گفت به استثنای گزارش‌های محلی بلاذری، تمام روایت‌های مالی کتاب او از منابع مکتوب مالی مورخان و محدثان و فقیهان نقل شده است. همچنین، بیشتر منابع مالی که بلاذری در فتوح البلدان به آنها استناد کرده نیز از نظر سندشناختی و وثاقت راویان و مشایخ در کانون توجه است.

این پژوهش در نظر دارد به روش کتابخانه‌ای و با رویکرد تاریخی تحلیلی، منابع فتوح البلدان را اعتبارسنجی کند. این کار با تکیه بر دو معیار انجام می‌شود: یکی پیوستگی منابع مکتوب با روایت شفاهی و دیگری معیار سندشناختی و وثاقت منابع مالی که بلاذری به آنها استناد کرده است. حاصل این بررسی، سه دستاور مهم است: نخست نشان دادن این نکته که بلاذری در استناد به منابع پیش از خود، با وجود پایبندی به سنت رایج نویسندگان، یعنی به کارگرفتن شیوه «اسنادی و شفاهی»، به «منابع مکتوب» بسیاری از این روایت‌ها نیز دسترسی داشته است؛ دوم راستی‌آزمایی منابع روایت‌های مالی فتوح البلدان بلاذری از نظر سند و محتوا؛ سوم اعتبارسنجی و ارتقاء جایگاه تاریخی کتاب فتوح البلدان، به‌ویژه از آن نظر که بیشتر منابعی که به آنها استناد شده است، هم‌اکنون مفقودند.

واژه‌ها کلیدی: اعتبارسنجی، مالیه‌نگاری، بلاذری، فتوح البلدان.

* استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسؤول) hosn.azizi@gmail.com

** دکترای تخصصی گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران fboosaidi@yahoo.com

مقدمه

ظهور سبک جدیدی موسوم به «تاریخ نگاری مالی»، یکی از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری دوران معاصر است. تاریخ‌نگاری مالی، بخشی از کنش‌های انسانی را مطالعه می‌کند که در راستای تأمین معیشت او صورت گرفته است (رضوی، ۱۳۸۸: ۹۴). شاید به‌کارگیری مفهوم تاریخ‌نگاری مالی در حکم رشته یا گرایشی مستقل در مطالعه‌های تاریخی چندان متداول نباشد؛ اما مکتوبات اندیشمندان بزرگی مانند ولتر (Voltaire)، ویکو (Vico)، منتسکیو (Montesquieu)، آدام فرگوسن (Adam Ferguson)، آدام اسمیت (Adam Smith) و جان میلر (John Miller) نشان می‌دهد آنها پس از عصر روشنگری (قرن ۱۸م)، دستاوردهایی با این رویکرد داشته‌اند. آنها برای نخستین بار به مفهوم «تاریخ‌نگاری اقتصادی» توجه کردند؛ ولی به نظر می‌رسد مسلمانان در سبک و سیاق خاص آن روزگار، قرن‌ها زودتر از مالیه‌نگاران غرب، به بحث «تاریخ‌نگاری مالی» توجه کرده‌اند؛ برای مثال ابویوسف (۱۸۲ق/۷۹۸م) در کتاب *الخراج*، دیدگاه‌های خاصی درباره مسائل مالی دولت مطرح کرده و ضوابط معینی را پیشنهاد داده است که از اصول پیشنهادی هزار سال بعد آدام اسمیت (۱۷۷۶م) با نام چهار معیار مالیات ستانی، یعنی عدالت و قطعیت و آسانی وصول و کارایی اقتصادی، جلوتر است (صدیقی، ۱۳۷۴: ۳۴۷).

نویسندگان مسلمان از نیمه قرن دوم قمری، تک‌نگاری‌های فقهی حدیثی و تاریخی بسیاری با موضوعات مالی تألیف کردند. این آثار نام‌هایی همچون اموال، جزیه، تجارت، خمس، اوزان، مقادیر، اسعار (نرخ‌ها) و مانند آن داشت. البته آثار مکتوب مالی به تک‌نگاری‌ها منحصر نبود و در تاریخ‌های عمومی، تاریخ‌های محلی، منابع جغرافیایی و فتوح

نیز به این مباحث دست می‌یابیم؛ برای مثال در تاریخ یعقوبی، تاریخ قم و مروج الذهب و التنبیه و الاشراف، علاوه بر ذکر مسائل مختلف تاریخی، بحث دینار و درهم و مراحل تحول آنها، بحث بازار و انواع آن در جاهلیت و اسلام، بحث خراج و مسائل مرتبط با آن و بحث اقطاع را مشاهده می‌کنیم.^۱

بلاذری نیز در *فتوح البلدان*، در کنار ذکر فتوحات، به صورت چشمگیری به موضوعات مالی توجه کرده و از تک‌نگاری‌ها و دیگر منابع مالی سده دوم و سوم قمری سود جسته است. *فتوح البلدان*، نخستین اثر موجود در نوع خود است که خبرها و روایت‌های فتوح را براساس سرزمین‌ها و نواحی و شهرها تا دوره‌المعتز بالله (حک، ۲۵۱ تا ۲۵۵ق) تنظیم کرده است (یاقوت حموی، ۱۴۱۴: ۳۸۶/۲ و ۳۹۸). برحسب شمارش نگارنده، مجموع روایت‌های این کتاب بالغ بر هزار و ۱۱۵ نمونه است. ترتیب موضوعی این روایت‌ها گویا از مکتب جغرافیانگاری بلخ و تقدم مکه و مدینه و حجاز بر دیگر سرزمین‌ها الگو گرفته است. این موضوعات عبارت‌اند از: فتوح و مغازی پیامبر (ص) در شبه جزیره عربستان، اخبار رده، یمن، بحرین، شام، جزیره، ارمینیه، مصر، مغرب، اندلس، جزایر دریای مدیترانه، نوبه، جنوب و شمال عراق، سرزمین اهواز، سرزمین جبال، فارس، کرمان، جرجان و طبرستان، سیستان و کابل، خراسان و ماوراءالنهر و سنده؛ سیاست دولت اسلامی درباره نصارای بنی تغلب در اراضی شمالی فرات؛ نقل دیوان فارسی و رومی به عربی در زمان عبدالملک.

بلاذری به ذکر فتوح و وقایع سیاسی در ارتباط با فتوح اکتفا نکرده و درباره مسائل بسیاری در زمینه حیات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و اداری بحث کرده است. او از یک سو، اطلاعات جامعی درباره درآمدهای حکومت به ویژه بحث خراج (بلاذری،

عزیزی نیز در کتاب نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح، ضمن بررسی منابع فتوح اسلامی، به فتوح البلدان و مشایخ و برخی منابع مالی این کتاب همچون الخراج ابی یوسف و یحیی بن آدم اشاره کرده است. ه.آر. گیب و دیگران نیز در کتاب تاریخ‌نگاری در اسلام، فتوح البلدان را یکی از منابع جغرافی‌نگاری دانسته و ویژگی‌های آن را بیان کرده‌اند. ناجی نیز در کتاب تاریخ و تاریخ‌نگاری به مبادی درباره فتوح البلدان بسنده کرده است. روزنتال در کتاب تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام از فتوح البلدان در حکم یکی از منابع جغرافیایی نام برده است. رایان لینچ (Ryan Lynch) در کتاب Arab Conquests and Early Islamic Historiography: The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri Early and Medieval Islamic World بر بلاذری و منابع گزارش‌های او متمرکز شده است.

در میان مقاله‌های به‌نگارش درآمده نیز صلاح‌الدین‌المنجد در مقاله‌ای با نام «کتاب فتوح البلدان»، احمد الشرباصی در «بلاذری صاحب کتاب فتوح البلدان»، راضیه مازندرانی در مقاله «معرفی و بررسی کتاب فتوح البلدان»، رحیم شبانه در «فتوح البلدان فرهنگ‌نامه جغرافیای تاریخی»، سیدرضوان علی در مقاله «فتوح البلدان للبلاذری» و شاکر مجید کاظم در «کتاب فتوح البلدان للبلاذری مصدرها عن تاریخ البصره» این اثر را بررسی کرده‌اند. این مقاله‌ها به جز بررسی منابع مالی، هرکدام از چشم‌اندازی فتوح البلدان را معرفی کرده‌اند. امامی جو نیز در مقاله‌ای با نام «بررسی محوریت مادی‌گرایی در نبردهای سه خلیفه نخستین با تکیه بر منقولات بلاذری»، با تأکید بر دو منبع فتوح البلدان و انساب‌الأشراف، انگیزه و هدف‌های خلفای سه‌گانه را از جنگ‌ها و فتوحات بررسی و تحلیل کرده است. ناظمیان فرد نیز در مقاله «فتوح البلدان منبعی مستند در باب چگونگی فتح شهرها و کشورها» در معرفی این اثر، در حکم یکی از منابع فتوح کوشیده است.

۱۳۶۷: ۹۵، ۹۷، ۲۲۰، ۳۸۵...، عشر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۱۰۳، ۱۱۰...،) جزیه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۴، ۱۰۵، ۱۱۶، ۱۱۷...،) زکات (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۶، ۷، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۸...،) خمس (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۰، ۷۰، ۱۰۳، ۱۰۴، ۳۷۹...،) و غنائم (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۵، ۳۶، ۴۰، ۷۰، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۸۰...،) ارائه می‌دهد؛ همچنین درباره مالکیت ارضی و سیستم زراعی قرون نخستین اسلام، از جمله مسائل مربوط به اقطاع املاک (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۳۲، ۵۲، ۱۰۷...،) و خالصه‌های دولتی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۴۴، ۴۵...،) و بسیاری موضوعات مشابه دیگر مطالب سودمندی دارد؛ از سوی دیگر، فصل‌های مجزایی را به احکام زمین‌های خراجی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۲۴ تا ۶۲۶) و هزینه‌های دولت، به ویژه در زمینه عطایا (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۲۶ تا ۶۴۳) و نیز اخبار سکه‌ها و نقود و مسائل پولی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۸ تا ۶۵۵) تخصیص داده است.

آنچه در این پژوهش مطالعه و سنجیده شده است، عبارت است از اینکه آیا بلاذری در استناد به منابع پیش از خود، با وجود پابندی به سنت رایج نویسندگان، یعنی به کار گرفتن شیوه «اسنادی و شفاهی»، به «منابع مکتوب» این روایت‌ها نیز دسترسی داشته است؛ منابع روایت‌های مالی فتوح البلدان از نظر وثاقت و اعتبار سند، در چه پایه‌ای قرار دارند؛^۲ کتاب فتوح البلدان در میان دیگر کتاب‌ها چه جایگاه تاریخی دارد.

پیشینه پژوهش

درباره کتاب فتوح البلدان، تاکنون پژوهش‌های سودمندی انجام گرفته است. آئینه‌وند در کتاب علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ضمن بررسی مکتب‌های تاریخ‌نگاری در مباحث مربوط به مکتب تاریخ‌نگاری ایران، بلاذری و اثر او را معرفی کرده است.

چنانکه پیداست در این آثار، در باب اعتبارسنجی فتوح البلدان با تأکید بر منابع مالیه نگاری بلاذری، گفت و گوی جدی و جامعی دیده نمی‌شود. مطالعه تاریخی در باب مکتوب بودن یا نبودن مجموعه‌های تاریخی قرن سوم قمری، از جمله فتوح البلدان، نخستین گام در این مسیر است.

۱. پیوستگی منابع مکتوب با روایت‌های شفاهی در فتوح البلدان

بلاذری مانند بیشتر نویسندگان معاصرش، از منابع مالی مکتوب خود نامی نمی‌برد و تنها با الفاظی همچون: قَالَ، حَدَّثَنِي، عَنْ فُلَانٍ وَ حَدَّثَنَا فُلَانٍ روایت می‌کند؛ بنابراین ممکن است گمان شود از این روایان، هیچ منبع مکتوبی در اختیار بلاذری نبوده است و هیچ‌کدام از مشایخ روایی او، نویسنده نبوده‌اند و بلاذری گزارش‌های تاریخی خود را تنها از زبان مشایخ شنیده است. در این صورت طبیعی به نظر می‌رسد چنین منابعی با آن سطح گسترده و در فاصله زمانی بسیار دور و با آن همه جزئیات، از اعتبار و استواری کافی برخوردار باشد.

ابن خلدون نیز گویا با تأثیر گرفتن از همین گمان می‌گوید: «عرب به دلیل پیشینه بدویت و سادگی زندگانی اجتماعی‌اش آموزه‌های شرع را به ذهن می‌سپرد و حتی در دوره تابعین، یعنی تا نیمه سده دوم هجری با تعلیم و کتابت آشنایی نداشت» (ابن خلدون، ۱۴۰۸: ۵۴۳/۱). به نظر می‌رسد چنین تصویری در کنار روایت‌هایی از پیامبر و صحابه که به‌ظاهر بر نامطلوب بودن کتابت علم در صدر نخست دلالت دارند و نیز این ادعا که عرب بدوی، حافظه‌ای اسطوره‌ای داشته و شاید قادر بوده است متن طولانی و مشکل را از بر کند (ر.ک: ابن عبدالبر، ۱۴۲۱: ۹۸؛ خطیب، ۱۹۷۴: ۲۹ تا ۳۵؛ ابن خلدون، ۱۴۰۸: ۷۴۸/۱)، باعث شد نوعی

توهم به وجود آید. این توهم این بود که همه یا بخش مهمی از منابع کهن ترین آثار مکتوب مسلمانان در حدیث و تاریخ^۳ و روایت‌های شفاهی، سینه‌به‌سینه منتقل شده‌اند و هیچ‌گونه سند مکتوبی ندارند؛ برای مثال افرادی همچون گلدزیهر (Goldziher)، ژان-سواژه (Savvaet, Jean)، بروکلمان (Brockelmann)، روزنتال (Rosenthal)، بلاشر (Blachère)، شاخت (Schacht)، ادوارد براون (Edward Granville Browne) و... دچار این توهم شدند (ر.ک: براون، ۱۳۳۳: ۳۹۲؛ سواژه، ۱۳۶۶: ۲۹ تا ۳۷؛ بروکلمان، بی تا: ۱۵۴/۲؛ سزگین، ۱۴۱۲: ۵).

عبدالعزیز الدوری به علت بی‌توجهی به روش عموم محدثان و مورخان در روایت از منابع مکتوب و نیز در اثر بی‌توجهی به شیوه رایج آنها در مقام ارجاع و استناد، چنین تصور می‌کند در کتاب‌های حدیثی و تاریخی، منابع اخبار نقل شده با جمله فعلیه «حَدَّثَنِي» و «قَالَ لِي» روایت‌های شفاهی و منابع اخبار منقول با جمله فعلی «رَوَى» کتبی‌اند. او منابع روایت‌های نقل شده با لفظ «قَالَ» را شفاهی و کتبی می‌داند (الدوری، ۱۴۲۰: ۵۸).

اما مقابل این دیدگاه، نظریه‌ای است که بخش بزرگی از «منابع» اصلی کتاب‌های حدیثی و تاریخی نوشته شده در قرون دوم و سوم قمری را دفاتر و اصول و یادداشت‌های نخستین می‌داند. در این دیدگاه، سنت کتابت و یادداشت از صدر اسلام تا دوره تدوین و تصنیف مجموعه‌های حدیثی و تاریخی پس از قرن دوم، فرآیندی روبه‌رشد داشته است؛ یعنی به تدریج از مرحله «یادداشت» در دفاتر نامنظم و تک‌نگاشتی تا «تدوین» و «تصنیف» و «تبویب» پیش رفته است. در میان طرفداران این نظریه، کسانی همچون مارسدن جونس (Marsden Jones)، کریمر (Kramer)، اشپرنگر (Sprengrer)،

وجود چنین سیطره‌ای بر آثار تاریخی، به طور معمول هنگام گرفتن خبر و ارجاع آن، هیچ‌گاه از آثار مکتوب نامی برده نمی‌شد و فقط از شیخ و صاحب کتاب نام برده می‌شد. با وجود این، اگر نمونه‌هایی از این دست دیده شود، بسیار اندک است؛ برای مثال ابن سعد به کتاب‌های ابن اسحاق، ابن کلبی، موسی بن عقبه، واقدی و ابومعشر اشاره می‌کند (ابن سعد، ۱۴۰۸: ۴۷/۳، ۲۶۴، ۴۱۷، ۴۷۹، ۵۳۸؛ ۳۷۱/۴) و بلاذری از کتاب مغازی معاویه نام می‌برد (بلاذری، ۱۹۵۶: ۱۹۵/۱) و طبری تنها یک بار از کتاب اخبار البصره ابوزید بن شبه (۲۶۲ق) یاد می‌کند (طبری، ۱۴۰۷: ۴۰۴/۴).

بر این اساس، بلاذری نیز مانند دیگر مورخان و محدثان معاصر خود، با تکیه گاهی همچون انبوه منابع مکتوب و تک‌نگاری تاریخی و مالی، کوشش می‌کرد از «روش اسنادی و شیوه روایت شفاهی»، با رعایت سلسله سند، تاحد ممکن استفاده کند؛ البته نمونه‌های بسیاری نیز دیده می‌شود که به «روش وجاده» و در قالب عبارت‌هایی همچون «قال» و «ذکر» و امثال آنها از کتاب شیخ نقل روایت می‌کند؛ اما بدون ارجاع به کتاب. در هر دو صورت، با توضیحی که داده شد، تمام منابع بلاذری در فتوح البلدان مکتوب‌اند؛ البته به استثنای نمونه‌هایی که بلاذری از منابع ناشناخته‌ای مانند ساکنان شهرها و برخی شواهد محلی نقل روایت می‌کند.

افزون بر شواهد عمومی که به آنها اشاره شد، در متن فتوح البلدان به شواهد و نشانه‌های فراوانی دست می‌یابیم که نشان می‌دهد منابع مکتوب مشایخ تاریخ و حدیث، در اختیار او بوده است؛ هر چند به استثنای یک نمونه،^۷ از کتاب‌ها نامی به میان نمی‌آورد؛ برای نمونه، سند روایتی از قاسم بن سلام به خوبی نشان می‌دهد متن کتاب ابو عبید قاسم بن سلام در اختیار بلاذری بوده است (بلاذری، ۱۹۵۶: ۱۴۸). از روایت دیگری معلوم می‌شود

هورویتز (Hurwitz)، آبتوت (Abbott)، هامیلتون گیب (Hamilton Gibb)، سزگین (Sezgin)، هرالد موتزکی (Harald Motzki)، حسین نصّار، احمد امین مصری، ناصرالدین اسد، فتحی عثمان، شیخ الاسلام زنجانی، احمد میانجی، سید محمد رضا جلالی، شولر و از چندی پیش رسول جعفریان و سیدحسین مدرس‌ی طباطبایی دیده می‌شوند.^۸

دلایل طرفداران نظریه پیوستگی منابع نوشتاری با ادبیات شفاهی را باید در نمونه‌های زیر جست‌وجو کرد: بی اعتبار بودن روایت صرف شیخ حدیث بدون داشتن سند مکتوب برای روایاتش و نیز نامعتبر بودن صرف «وجاده» و مراجعه به کتاب بدون استماع از شیخ روایت و صاحب کتاب (قاسمی، ۱۴۲۷: ۲۱۲؛ ابن حنبل، بی تا: ۳۶۴/۱)؛ افسانه بودن حافظه تاریخی عرب (روزنتال، ۱۳۶۸: ۸۴/۱)؛ جایگاه و ارزش کم نظیر کتابت در قرآن (سیوری، ۱۳۴۳: ۴۷/۲)؛ پیوستگی تاریخی میان حفظ و کتابت قرآن، جایگاه و رونق گسترده کتابت در عصر پیامبر (ص) و یاران ایشان (ابن حنبل، بی تا: ۳۱۵/۵؛ دارمی، ۱۳۴۹: ۲۲۶/۲؛ کلینی، بی تا: ۶۴ تا ۶۲/۱)؛ رواج سنت کتابت و تدوین در عصر تابعان و اتباع تابعان (ابن عبدالبر، ۱۴۲۱: ۷۶/۱)؛ شمس‌الدین ذهبی، بی تا: ۱۰۸/۱)؛ سنت پیوسته استناد به کتاب در نقل اخبار و احادیث در میان محدثان و رجال‌شناسان (ابن حنبل، ۱۴۰۸: ۳۴۶/۱)؛ ارزش کتابت و یادداشت به منزله ابزار جرح و تعدیل راویان و اهتمام یکسان «مورخان و محدثان» به یادداشت کردن اخبار معتبر و یادداشت نکردن روایت‌هایی که کم‌ارج و بی اعتبار بودند (ابن معین، بی تا: ۱۳/۲).^۹

از آنچه گذشت معلوم می‌شود پیوستگی و همراهی ادبیات «روایت شفاهی» با «روایت تحریری» یا «روایت از منابع مکتوب»، در سده‌های نخست، بر تمامی قلمروهای علوم اسلامی مسلط بوده است.^۶ به علت

۲-۱. کتاب السنن ابن ابی ذئب (۸۰ تا ۱۵۹۹ ق/ ۶۹۹ تا ۷۷۶ م) ابن ندیم، از کتاب السنن ابو عبدالرحمن محمد بن عبدالرحمن بن ابی ذئب نام برده است (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۳۱۵) که روایت‌های باب الزکاة آن از منابع بلاذری است.

بسیاری از رجال شناسان و محدثان، به موثق بودن ابو عبدالرحمن گواهی داده‌اند. طوسی در رجال خود، او را از اصحاب امام صادق (ع) معرفی می‌کند (طوسی، ۱۳۸۰: ۱۳۳). کسانی همچون احمد بن حنبل (الباجی اندلسی، ۱۴۰۶: ۶۶۰/۲)، ابن حبان (۱۳۹۳: ۳۹۱/۷)، رازی (۱۲۷۱: ۳۱۴/۷)، ابن سعد (۱۴۰۸: ۴۱۲/۱)، ابن المبرد (۱۴۱۳: ۱۴۰)، خطیب (۱۹۹۷: ۹۷/۳ تا ۱۰۶ تا ۱۰۷) و میزی (۱۴۰۰: ۶۳۴/۲۵ تا ۶۳۹) اخبار او را در حدیث موثق دانسته‌اند. از این کتاب اثری برجای نمانده است؛ اما برخی از نقل‌های باب زکات آن، در برخی منابع فقهی و تاریخی و جغرافیایی عصر بلاذری و پس از او به چشم می‌خورد (بنگرید به: ابن زنجویه، ۱۴۲۸: ۲۵۲/۳ و ۲۵۸؛ ابن ابی شیبه، ۱۴۰۹: ۴۱۸/۲؛ الصنعانی، ۱۴۰۳: ۴۹۹/۴؛ ابوالفداء، ۱۴۳۰: ۳۶۳/۱).

روایت‌های مالی بلاذری از ابن ابی ذئب به ۱۶ نمونه می‌رسد. بلاذری تمام این روایت‌ها را به صورت مستقیم و با فعل «قَالَ» نقل کرده است. این نشان می‌دهد بلاذری کتاب را از شاگردان شیخ نگرفته و موضوع‌های زیر را فقط به شیوه و جاده از کتاب او روایت کرده است: زکات انگور (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۴)، تعلق نداشتن صدقه بر سبزی‌ها^{۱۰} و میوه‌ها (بلاذری، ۱۳۶۷: ۷۶ تا ۸۷)؛ تعلق نگرفتن زکات بر اسپرک، وسمه، صمغ، کتم و حنا (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۸)؛ تعلق جزیه بر اهل ذمه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۹)؛ دو برابر گرفتن عُشر از یک عضو قبیله تَغَلَبی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۱۰)؛ نگرفتن عُشر از مردی که مزرعه عُشری کشت می‌کند (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۱۰)؛

کتاب یحیی بن آدم را حسین بن علی بن اسود در اختیار بلاذری گذاشته است (بلاذری، ۱۹۵۶: ۳۳۰). این در صورتی است که هم‌اکنون، شماری از منابع مالی و تاریخی بلاذری در اختیار ماست.^۸

بلاذری با تعهدی که به استناد و اعتبار روایت داشت، می‌کوشید ارزیابی خود از روایت‌ها را با کوتاه‌ترین عبارت نشان دهد؛ برای مثال عبارت‌هایی همچون «قِيلَ وَ يُقَالُ» که به طور معمول در پایان برخی روایت‌ها آمده است، به صورت ضمنی به ضعف آن روایت اشاره می‌کند. اهتمام بلاذری به روایت‌های متناسب با هم و مشهور در قالب جمله فعلی «قَالُوا»، نشان دهنده توجه او به اخبار مشهور است؛ چنانکه وقتی از عبارت‌هایی همچون «قَالَ الْوَأَقْدِي وَ غَيْرِهِ» یا «قَالَ الْمَدَائِنِي وَ غَيْرِهِ» استفاده می‌کند، درحقیقت به ارزش روایت واقدی و مدائنی و نیز شهرت و اعتبار بیشتر این گونه روایت‌ها نظر دارد.^۹ یکی از نتایج ارزشمند توجه به مفاد «قَالُوا» در گزارش‌های بلاذری و نیز دیگر مورخان، امکان دسترسی به تک تک قول‌های مشایخ و نویسندگانی است که نظر یا روایت آنها با روایت‌های دیگران تجمیع شده است. این دسترسی در بازسازی متن آن منابع کمک می‌کند.

۲. منابع مالی بلاذری در فتوح البلدان

چنانکه اشاره شد، بلاذری در نقل روایت‌ها از برخی تک‌نگاری‌های فقهی حدیثی و تاریخی مالی نویسندگان قرون دوم و سوم قمری بهره برده است. حال باید دید این منابع کدام اند و از لحاظ وثاقت و اعتبار، در تاریخ نگاری چه جایگاهی دارند و بلاذری چگونه و چقدر از آنها استفاده کرده است؟ بررسی‌ها^{۱۱} منبع مهم مالی را شامل موجود و مفقود، در حکم منابع اصلی بلاذری به قرار زیر نشان می‌دهد:

معرفی می‌کند (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۲۸۶). محمدبن خلف وکیع در اخبار القضاة (بی تا: ۲۵۷/۳) فرزند او یوسف را نیز راوی بسیاری کتاب‌های پدر می‌داند که در روایت خود امین و راستگوست. خطیب نیز زیر ترجمه محمد شیبانی از او نقل می‌کند: «من داناترین مردم به آثار ابویوسف هستم؛ اما از کتاب‌های ایشان تنها کتاب الجامع الصغیر را از او شنیده‌ام» (خطیب، ۱۹۹۷: ۱۷۷/۲). وجه جمع صدر و زیر سخن شیبانی آن است که نحوه روایت او از کتاب‌های ابویوسف، به استثناء الجامع الصغیر، به روش «و جاده» و بدون سماع از استاد بوده و تمام آثار او را در اختیار داشته است. مفهوم سخن بروکلیمان آن است که سند کتاب الخراج، روایت شیبانی است و از این روایت، نسخه‌هایی در برلین، پاریس، هند، ترکیه، موزه بریتانیا، سلیمانیه عراق، پیشاور و تونس نگهداری می‌شود (بروکلیمان، بی تا: ۲۴۵/۲). سزگین به همین نسخه و نسخه‌های خطی دیگر نیز اشاره کرده است (سزگین، ۱۴۱۲: ۵۱ تا ۵۴). در هر حال، شواهد یادشده تردیدی در اصالت نسخه موجود نمی‌گذارد؛ هرچند هنوز جای پژوهش وجود دارد و باید نسخه چاپ‌شده با نسخه‌های دیگر بیشتر مقایسه شود و شاید در این بررسی‌ها، نقش دیگر راویان الخراج نیز روشن‌تر شود. در منابع تراجم و رجال به مشایخ و راویان ابویوسف در کتاب الخراج اشاره شده است. تمام روایت‌های ابویوسف، به جز چند نمونه، مسند است و گاهی نیز سند جمعی دارد که در این صورت شهرت خبری، نبود سند خاصی را جبران می‌کند. در هر حال، مشایخ ابویوسف در این روایت‌ها عبارت‌اند از: حصین بن عبدالله اسلمی (۱۳۶ق)، محمدبن اسحاق بن یسار (۱۵۱ق)، مسعر بن کدام هلالی کوفی (۱۵۳ق)، عمرو بن مهاجر انصاری دمشقی (۱۳۹ق)، اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق کوفی (۱۶۰ق)،

دو برابر صدقه گرفتن از رومه و زمین و اموال تغلبی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۶۴)؛ آنچه از اموال بنو تغلب گرفته می‌شود بر سبیل خراج است (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۶۴)؛ اسلام کافر اهل عنوه و پرداخت خراج زمین در اختیار او؛ اسلام کافر اهل عنوه و پرداخت زکات زمینش از کاشته خود پس از وضع خراج؛ نگرستن یک خراج بیشتر از زمین مشمول خراجی که چندبار در سال کشت می‌شود (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۶۴)؛ ساقط شدن خراج از حاصل آفت زده یا غرق شده؛ زمین خراج در دست برده یا مکاتب^{۱۱} یا زن مشمول خراج (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۶۴)؛ وجودداشتن صاحب برای اراضی خراجی و جواز بساط و معاملات مسلمانان در آن (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۲۴ تا ۶۲۶)؛ عطایای علی (ع) برای کودک سرراهی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۱).

۲-۲. کتاب‌های الخراج و الزکوه ابویوسف (۱۸۲ق/۷۹۸م)

یعقوب بن ابراهیم قاضی ابویوسف در نقل یحیی بن معین و احمد بن حنبل و علی بن المدینی از راویان موثق است (ابن حبان، ۱۳۹۳: ۶۴۶۷؛ ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۲۸۶؛ خطیب، ۱۹۹۷: ۲۴۶، ۲۴۷ و ۲۶۳). او همچنین در منظر محدثان و رجال اهل سنت مقبولیت علمی داشت و گفته شده است اگر او از راوی موثقی روایت کند و از او نیز راوی موثقی روایت کند، جای نگرانی نیست (ابن عدی، ۱۹۹۸: ۱۴۶۷).

او دو کتاب الزکوه و الخراج را در موضوع مسائل مالی به نگارش درآورده است (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۳۷۷). الخراج او در واقع از نخستین رساله‌های موجود در فقه سیاسی و حکومتی^{۱۲} است که در پاسخ به پرسش‌های سی و هشت‌گانه هارون الرشید و به درخواست او نوشته شده است (ر.ک: ابویوسف، ۱۳۸۲: ۱۸، ۲۸، ۳۹، ۱۳۸، ۲۱۴).

ابن ندیم ابوعلی را راوی تمام کتاب‌های ابویوسف

اسماعیل بن ابی‌خالد فدکی (قرن دوم)، ابویحیی سُرّی بن یحیی شیبانی (۱۶۷ق)، مجالدین سعید همدانی کوفی (۱۴۴ق)، ابو معشر نجیح بن عبدالرحمان سندی (۱۷۰ق)، محمد بن عمرو بن علقمه لثی مدنی (۱۴۵ق)، عبدالله بن ولید مزنی کوفی (قرن دوم)، ابویوب عبدالله بن علی کوفی (قرن دوم)، سعید بن ابی‌عروبه یشکری (۵۶ق)، سلیمان اعمش (۱۴۷ یا ۱۴۸ق)، حسن بن علی بن عماره کوفی (۱۵۷ق)، حجاج بن ارطاه کوفی (۱۴۵ق) و عبدالله بن سعید بن ابی سعید مدنی لثی (۲۰۰ق)

از این تعداد، به جز عبدالله بن سعید و حسن بن علی بن عماره که متروک شناخته شده‌اند و نیز ابو معشر و مجالد که در حد ضعف و بی اعتباری قرار دارند، از دیدگاه رجال‌شناسان و محدثان، دیگر راویان موثق و مطمئن‌اند. در میان راویان کتاب‌های ابویوسف، به ویژه کتاب الخراج، کسانی همچون فرزندش یوسف، بشر بن ولید کندی، محمد بن حسن شیبانی و مُعلی بن منصور رازی دیده می‌شوند که به جز بشر، تمام آنها به نوعی موثق‌اند؛ هرچند چنانکه خواهد آمد، در وثاقت محمد شیبانی اختلاف نظرهایی وجود دارد (خطیب، ۱۹۹۷: ۱۷۶/۲؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۳۹۰: ۱۲۲/۵).

ابن ندیم، کتاب الزکوه ابی‌یوسف را از جمله آثاری می‌داند که برای یحیی بن خالد برمکی نوشته است. او تصریح می‌کند تمام آثار ابویوسف را مُعلی بن منصور رازی (۲۱۱ق) روایت کرده است (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۲۸۶) که نزد رجال‌شناسان معتمد است (خطیب، ۱۹۹۷: ۱۷۶/۲؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۳۹۰: ۱۲۲/۵). وکیع نیز یوسف را راوی امین بسیاری از کتاب‌های پدرش می‌داند (وکیع، بی‌تا: ۲۵۷/۳).

روایت‌های مالی بلاذری از کتاب الخراج قاضی ابویوسف ده روایت به شرح زیر است: خمس بر معادن (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۰؛ ابویوسف، ۱۳۸۲: ۲۱ و ۲۱)؛ زکات عُشر یا نیم‌عشر (بلاذری، پ ۳۶۷:

۸۴؛ ابویوسف، ۱۳۸۲: ۲۲ و ۵۲)؛ عسل در زمین فرد ذمی مشمول عُشر و در زمین فرد تَغَلَبی مشمول خمس (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۵؛ ابویوسف، ۱۳۸۲: ۱۲۴ و ۱۲۴)؛ تعلق نداشتن زکات به عسل در زمین خراج و در زمین عُشر زکات هر ده رطل یک رطل (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۶؛ ابویوسف، ۱۳۲: ۷۰ و ۵۵)؛ حکم اهل ذمه ای که زمین‌های مشمول عشر را تملک کنند (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۹؛ ابویوسف، ۱۳۸۲: ۱۲۴ و ۱۳۴)؛ حکم گرفتن خراج از اهل ذمه مسلمان شده (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۹؛ ابویوسف، ۱۳۸۲: ۵۹، ۶۹، ۲۰۲)؛ حکم صدقه گرفتن از اموال تَغَلَبی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۶۴؛ ابویوسف، ۱۳۸۲: ۱۲۱ و ۱۲۰)؛ اموال بنو تغلب بر سبیل خراج (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۶۴؛ ابویوسف، ۱۳۸۲: ۱۳۴)؛ حکم سرزمینی که به عنوه تصرف شده باشد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۲۴؛ ابویوسف، ۱۳۸۲: ۶۳ و ۶۶)؛ حکم زمین موات که به عنوه گرفته شده باشد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۲۵؛ ابویوسف، ۱۳۸۲: ۶۶).

روایت‌های بلاذری از کتاب مفقود الزکوه ابویوسف، سه روایت به شرح زیر است: تعلق صدقه بر آنچه پیمان و کیل قرار گیرد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۷)؛ تعلق نگرستن زکات بر اسپرک، وسمه، صمغ، کتم و حنا (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۸)؛ حکم زکات زعفران (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۸).

۲-۳. کتاب الزکوه شیبانی (۱۸۹ق/۸۰۵م)

ابوعبدالله محمد بن حسن شیبانی از محدثان کوفه بود و در عمل به رأی و قیاس، بر مرام ابوحنیفه بود (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۲۸۷)، دارقطنی او را از جمله راویان و حافظان موثق می‌دانست (زیلعی، ۱۴۱۶: ۴۸۳/۱).^{۱۳} ذهبی از او با نام دریای علم و فقه یاد می‌کرد؛ اما اعتماد به روایت‌های او را به منقولاتش از امام مالک بن انس محدود کرده بود (شمس‌الدین ذهبی، بی‌تا: ۵۱۳/۳). امام احمد بن حنبل (۱۶۴ تا ۲۴۱ق) نیز دقت فقهی خود را

مدیون بهره‌بردن از کتاب‌های امام محمدبن حسن می‌دانست (شمس الدین ذهبی، ۱۴۲۷: ۵۵۵/۷). علاوه بر این، وثاقت منابع تألیفی شییبانی یعنی مبسوط، جامع‌الکبیر، جامع‌الصغیر، سیرالکبیر، سیرالصغیر و الزیادات، از آثار مطمئن در فقه حنفی و نزد حنفیان است؛ چون از راویان ثقة نقل شده‌اند. این کتاب‌ها به کتاب‌های ظاهر‌الروایه یا مسائل‌الاصول معروف‌اند؛ یعنی کتاب‌هایی که مسائل آنها به روش متواتر یا مشهور از شییبانی روایت شده است، (قرشی، بی تا: ۵۶۰).

کتاب الزکوه یکی دیگر از آثار شییبانی است (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۲۸۷) که بلاذری چهار روایت به شرح زیر از آن نقل کرده است: تعیین زکات بر کندو عسل (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۶)، حدنصاب صدقه بر حبوبات (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۸)، تعلق عشر برای اهل ذمه که زمین‌های مشمول عشر را تملک کنند (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۱۰) و شرایط منجر به تعلق صدقه بر زمین (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۲۴).

بلاذری شییبانی را درک نکرده بود؛ اما بی شک، کتاب شییبانی تازه گذشته در اختیار این کاتب عباسی در بغداد بوده است. او نیز به آن علت که برخلاف سنت رایج، اجازه نقل کتاب را از هیچ‌یک از شاگردان شییبانی نگرفته بود، با تعبیر قَالَ نقل می‌کند که ممکن است اشاره به «شیوه و جاده» در نقل قول باشد.

۲-۴. کتاب الخراج یحیی بن آدم قرشی (۲۰۳ق/۸۱۹م) آبازکریا یحیی بن آدم، به اتفاق تمام رجالیان غیر شیعی، قرشی را از راویان موثق مطمئن و راستگو می‌دانند. علاوه بر این، از او در حکم فقیه، مقری، حافظ و علامه نیز یاد شده است و او را مانند ابن عباس و شعبی، مرجع علمی زمان خود دانسته‌اند (عجلی، ۱۴۰۵: ۴۶۸/۲؛ الباجی اندلسی، ۱۴۰۶: ۱۲۰۳/۳؛ ابن سعد، ۱۴۰۸: ۴۰۲/۶؛ ابن حبان، ۱۳۹۳: ۲۵۲/۹؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴: ۱۴۰۴/۱۱ و ۱۵۴/۱۱؛

رازی، ۱۲۷۱: ۱۲۷/۹ و ۱۲۸). کتاب الخراج از جمله آثار اوست (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۳۱۷). بلاذری کتاب الخراج یحیی را با واسطه و با استماع از حسین بن اسود عجلی (د ۲۵۴ق/۸۶۸م) نقل می‌کند که به وثاقت و صدق توصیف شده است. گویا حسین بن اسود رساله‌ای از برگزیده قول‌ها و روایت‌های مشایخ در اختیار داشته است. نسخه‌ای که هم اکنون از کتاب الخراج موجود است، از نسخه خطی کهن برگرفته شده که در سال ۴۸۹ق/۱۰۹۶م کتابت شده و به شماره ۶۰۳۰ در کتابخانه شخصی شارل شیفر (Carles Schefer) در پاریس به ثبت رسیده است (قرشی، ۱۳۸۴: مقدمه/۵ تا ۳؛ بروکلیمان، بی تا: ۳۰۷/۳؛ سزگین، ۱۴۱۲: ۲۵۰/۱).

این نسخه را برخلاف نسخه بلاذری، ابو محمد حسن بن علی بن عفان کوفی (د ۲۷۰ق/۸۸۳م) روایت کرده است که او نیز از محدثان و حافظان موثوق و راستگوست. شماری از روایت‌های خطیب درباره فتوح را این راوی از قرشی نقل کرده است (خطیب، ۱۹۹۷: ۳۷/۱ تا ۴۶). او همچنین واسطه شمس الدین ذهبی، در سلسله اسناد خود به کتاب الخراج است (شمس الدین ذهبی، ۱۴۲۷: ۲۰۱/۸).

بلاذری ۴۳ روایت بدون واسطه و با الفاظی چون قَالَ، حَدَّثَنِي، عَنْ، حَدَّثَنَا و قَالَ حَدَّثَنِي از کتاب الخراج به شرح زیر نقل کرده است: اقطاع اراضی بین جرف تا فناء به زبیر توسط ابوبکر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۹؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۷۳)؛ اقطاع پیامبر (ص) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۰؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۷۴)؛ اقطاع عمر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۰؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۷۴)؛ اموال بنی نضیر (۳ روایت) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۷ تا ۳۱؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۳۲ و ۳۴)؛ تقسیم غنائم بنو قریظه و خیبر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۴؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۳۹)؛ فتح خیبر و تقسیم غنائم (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۵ و ۳۶؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۲۱)؛ اموال اهل خیبر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۱)؛

۳۸؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۴۰؛ تقسیم غنائم خیبر (۲ روایت) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۰؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۳۵)؛
 فدک خالصه پیامبر (ص) (۲ روایت) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۵ و ۴۴؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۳۵ و ۴۰)؛ دارایی خاصه پیامبر (ص) اراضی بنونضیر و خیبر و فدک (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۵؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۳۴)؛ تعلق نگرفتن عشر بر انگور و انار و شفتالو (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۶؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۵۱)؛ تعلق نگرفتن صدقه بر محصولات زمین جزء چهار چیز گندم، جو، خرما و کشمش (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۶؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۳۲)؛ حکم زمین عشر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۶؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۶۷)؛ خراج یهودیان نجران (۲ روایت) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۹۵ و ۹۷؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۱۶ و ۱۱۷)؛ مأمور صدقات پیامبر (ص) بر یمن و گرفتن صدقه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۳؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۱۶)؛ گرفتن خمس از غنائم و گرفتن صدقات از املاک (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۳؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۱۶)؛ نامه پیامبر (ص) به پادشاه حمیر و بحث زکات و خمس غنائم (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۴؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۱۵)؛ جزیه مجوسان هجر و یمن (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۵؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۶۸)؛ اقطاع پیامبر (ص) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۷؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۰۷)؛ دریافت صدقات بصره (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۹؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۴۱)؛ تعلق نگرفتن زکات به اسپرک و عطب^{۱۴} (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۹؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۵۳)؛ گرفتن جزیه از مجوسان هجر (۴ روایت) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۱۷؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۶۸)؛ تعلق نگرفتن صدقه بر چارپایان اهل کتاب (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۶۳؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۶۱)؛ فروش اراضی بنو صلوبا و حیره (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۵۰؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۴۸ و ۴۹)؛ خراج اهل حیره (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۵۰؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۵۰)؛ خراج اهل انبار (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۵۲؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۴۹)؛ خراج اهل حیره و عین التمر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۵۴؛ قرشی،

۱۳۸۴: ۴۹)؛ فتح سواد و خمس غنائم (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۷۹؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۴۵)؛ تقسیم غنائم فتح سواد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۸۰؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۴۰)؛ خراج اهالی سواد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۸۱؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۴۶)؛ عمر و عطای قوم بَجِیلَه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۸۲؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۴۳)؛ خراج در زمان عمر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۸۳؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۵۱)؛ خراج مناطق اطراف دجله (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۸۴ و ۳۸۵؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۷۲)؛ مختوم الحجاجی^{۱۵} (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۸۴؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۱۳۹) و اقطاع عمر در بصره (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۹۱؛ قرشی، ۱۳۸۴: ۷۴).
 ۲-۵. کتاب الزکوه مجموعه فقه شافعی (۲۰۴/ق ۸۱۹م)

محمد بن ادریس بن عباس شافعی نزد فقها در عرصه درایت، فقاہت، علم و دانش جایگاه و منزلت والایی دارد (یا قوت حموی، ۱۹۹۵: ۲۰۲/۴؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۸۷/۵۱). امام احمد بن حنبل می گفت: «تا وقتی در مجلس و محفل امام شافعی شرکت نکرده بودم، از نسخ و منسوخ حدیث بی خبر بودم» (شمس الدین ذهبی، ۲۰۰۳: ۱۴۶/۵). یحیی بن سعید قطان، شافعی را داناتر و فقیه تر از دیگران می دانست (سخاوی، ۱۴۱۴: ۴۴۵/۲). حمیدی او را سید فقهاء و ناصر الحدیث می شمرد و بسیاری دیگر از رجال شناسان، او را در روایت، موثق و راستگو دانسته اند (سخاوی، ۱۴۱۴: ۴۴۵/۲؛ شمس الدین ذهبی، ۲۰۰۳: ۱۴۶/۵). از جمله آثار او باید به کتاب الرساله در اصول فقه، اختلاف الحدیث، المسند در حدیث و مهم ترین آنها الام در فقه اشاره کرد؛ چنانکه ابن ندیم و یا قوت حموی گوشزد کرده اند، ربیع بن سلیمان تمام آثار او را در مصر روایت کرده است؛ اما کتاب بزرگ فقهی او را به جز او، حسن بن محمد زعفرانی نیز روایت کرده است (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۲۹۴ و ۲۹۵؛ یا قوت حموی، ۱۴۱۴: ۲۱۶/۵).

بلاذری در فتوح البلدان در ذکر مسائل مالی، از کتاب الزکوة، مجموعه فقهی شافعی، سه روایت به شرح زیر نقل کرده است: تعلق نگرفتن زکات به غسل (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۵؛ شافعی، ۱۳۹۳: ۳۸/۲)؛ تعلق صدقه بر اسپرک توسط ابوبکر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۸؛ شافعی، ۱۳۹۳: ۸۲/۲)؛ تعلق جزیه به جای زکات برای اهل ذمه‌ای که زمین‌های مشمول عُشر را تملک کرده بودند (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۹؛ شافعی، ۱۳۹۳: ۲۸۲/۴ و ۲۸۳). واسطه روایت بلاذری به فقه شافعی، زعفرانی است که نزد رجال اهل سنت جز راویان راستگو و موثق شناخته می‌شود (ابن عبدالبر، بی تا: ۱۵۰؛ ابن حبان، ۱۳۹۳: ۱۷۷/۸؛ رازی، ۱۲۷۱: ۳۶۳/۳؛ مزی، ۱۴۰۰: ۳۱۲/۶). از این سه روایت، دو روایت به صورت مستقیم و با لفظ «قَالَ» و یک روایت به واسطه حسن بن محمد زعفرانی از شافعی نقل شده است (الباجی اندلسی، ۱۴۰۶: ۴۷۶/۲؛ رازی، ۱۲۷۱: ۳۶۳/۳؛ خطیب، ۱۹۹۷: ۲۱/۷؛ شمس‌الدین ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۲۹).

۲-۶. کتاب‌های مداعی قریش و الانصار فی القطنع، الاختلاف و ضرب الدنانیر و الدرهم واقدی (۲۰۷ق/۸۲۲م)

درباره جایگاه رجالی ابو عبدالله محمد بن عمر واقدی دو دیدگاه اساسی مطرح است: دیدگاه نخست واقدی را به دگرگون کردن اسناد و جعل حدیث متهم کرده و او را ضعیف و متروک الحدیث شمرده‌اند. این دیدگاه به شافعی، احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، یحیی بن معین، ابوزرعه، ابوحاتم رازی، ابن حبان بستی و ابن عدی منسوب است (رازی، ۱۲۷۱: ۲۰/۸؛ ابن عدی، ۱۹۹۸: ۲۴۱/۶؛ ابن حبان، ۱۳۹۳: ۲۹۰/۲). دیدگاه دوم معتقد است واقدی حافظ و پیشوای بزرگ و کم نظیر عصر خویش بوده است (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۶۰/۵). در روایتی دیگر از احمد بن حنبل نقل شده که بیشترین توجهش به کتاب‌های واقدی بوده

است؛ چنانکه ابوبکر صاغانی، ذراوردی (دارابجردی)، معن بن موسی، مصعب زبیری، مسیبی، ابویحیی زهری، ابن زبیر، یزید بن هارون، ابو عبیدقاسم بن سلام و عباس عنبری نیز به وثاقت و اعتبار او معترف بوده‌اند (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۴۸ تا ۴۵۰). ابن سید الناس نیز با تأیید دیدگاه دوم، اتهام‌های واقدی را پاسخ داده است (ابن سید الناس، ۱۴۰۶: ۲۸/۱). در این میان آنچه مهم است نقش تاریخ‌نگاشتی واقدی است که از هیچ کدام آنها مناقشه‌ای در این باره دیده نمی‌شود.

ابن ندیم و یاقوت ۲۸ کتاب در موضوع‌های سیره و مغازی، تراجم و رجال، مقاتل، فتوح، اخبار عرب پیش از اسلام، اختلاف الحدیث و فقه برای واقدی بر شمرده‌اند (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۱۴۵؛ یاقوت حموی، ۱۴۱۴: ۳۹۴/۵). واقدی در موضوع مسائل مالی نیز کتاب‌های ضرب الدنانیر و الدرهم (یاقوت حموی، ۱۴۱۴: ۳۹۵/۵)، مداعی قریش و الانصار فی القطنع و وضع عمر السدواین و تصنیف القبائل و مراتبها و انسابها، الاختلاف، شامل اختلافات فقهی اهل مدینه و کوفه، را تدوین کرده است (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۱۴۴؛ حموی، ۱۴۱۴: ۳۹۵/۵). از آثار واقدی، به جز مغازی، هیچ اثری در دست نیست؛ اما فتوح الشام منسوب به واقدی که اخیر به چاپ رسیده است، بی شک جعلی است (عزیزی، ۱۳۹۱: ۳۱۱ تا ۳۱۴)؛ همچنین انتساب‌الرده موجود به واقدی نیز محل گفت‌وگوست (جعفریان، ۱۳۷۶: ۸۳).

بلاذری در فتوح البلدان بالغ بر ۲۳۰ روایت از واقدی نقل کرده است که ابن سعد، صاحب طبقات، واسطه دست کم نیمی از آنهاست. روایت‌های بلاذری در فتوحات و ابو محمد ولید بن صالح ضبی بغدادی و محمد پسر واقدی دومین و سومین واسطه‌اند. در میان رجال‌شناسان اهل سنت، به طور تقریبی کسی در وثاقت ابن سعد تردیدی ندارد (خطیب، ۱۹۹۷: ۳۶۹/۲؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۶۵/۵۳). ولید بن صالح نیز

تقه و صدوق شناخته شده است (رازی، ۱۲۷۱: ۸۵/۹؛ الباجی اندلسی، ۱۴۰۶: ۱۱۹۰/۳؛ مزی، ۱۴۰۰: ۳۰/۳۱؛ شمس‌الدین ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۵۲)؛ اما محمدبن محمد فرزند واقدی که خطیب از او یاد کرده است (خطیب، ۱۹۹۷: ۳۲۲/۴)، شناخته شده نیست؛ چنانکه در منابع تاریخی، مطلبی از او روایت نشده است.

به نظر می‌رسد ۳۵ روایت از ۲۳۰ روایت ذکر شده، از سه کتاب مالی واقدی است. بلاذری ۱۲ روایت در باب قطایع و دیوان‌ها، به ویژه دیوان عطا را از کتاب *مداعی قریش و الانصار فی القطایع...* نقل کرده است. از این تعداد، یک روایت درباره اقطاع زمینی است از اموال بنی‌نضیر که پیامبر (ص) و ابوبکر آن را به زبیربن عوام دادند و یازده روایت در باب تدوین دیوان عطا و مقدار عطا و پرداخت آن است (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۲، ۶۲۷ تا ۶۳۳).

بلاذری همچنین از بخشی از کتاب *الاختلاف* واقدی در موضوع زکات و صدقات، هفت روایت به شرح زیر نقل کرده است: صدقه قراردادن اموال مخیریق توسط رسول خدا (ص) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۶)؛ گرفتن زکات از حاصل انگور ثقفیان توسط پیامبر (ص) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۴)؛ گرفتن صدقه یا زکات از محصول پس از برداشت (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۴)؛ تعلق نگرفتن صدقه بر کندوها (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۵)؛ حکم عسل در زمین فرد ذمی و زمین فرد تغلبی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۵)؛ زکات حبوبات (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۷)؛ گرفتن عشر از زمین زراعی یهود (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۱۰).

بلاذری از کتاب *ضرب الدنانیز و الدرهم واقدی* نیز شانزده روایت، شش روایت با واسطه و لیدبن صالح و پسر واقدی و ده روایت با واسطه ابن سعد به شرح زیر نقل کرده است: رواج دینار هرقل و درهم بغلی پارسیان در مکه پیش از اسلام

(بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۸ و ۶۴۹)؛ وزن مثقال در زمان عبدالملک، اوزان قریش در جاهلیت، دینار و درهم منقوش در زمان عبدالملک و بدون منقوش و وزن آنها، سکه‌زدن نخستین دینارهای نقش‌دار توسط عبدالملک، ضرب به وزن هفت نخستین بار توسط حارث‌بن‌عبدالله مخزومی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۹ و ۶۵۰)؛ ضرب سکه طلا برای نخستین بار به دستور عبدالملک به سال هفتاد و چهار (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۵۱)؛ ضرب سکه توسط مصعب و به دستور عبدالله بن زبیر در سال هفتاد براساس الگوی سکه‌های کسری با لفظ برکت و واژت‌الله (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۵۱)؛ فرمان شکستن سکه‌های تقلبی ضرب عجمان که در آن غش شده بود (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۵۱)؛ تبدیل سکه‌های مغشوش به نقره توسط عمر و عثمان (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۵۱)؛ دستور عبدالملک به عقوبت و زندانی و جریمه مردی که سکه‌های تقلبی ضرب می‌کرد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۵۳ تا ۶۵۵).

۲-۷. کتاب الاموال قاسم‌بن‌سلام هروی (۲۲۴ق/۸۳۹م)

ابوعبید قاسم‌بن‌سلام (ابن‌عبدالبر، بی‌تا: ۶۷ و ۱۰۷) از جمله فقها، محدثان، قاریان، زبان‌شناسان و مورخان موثوق معرفی شده است (خطیب، ۱۹۹۷: ۱۲/۴۰۱ و ۱۲/۴۱۲؛ شمس‌الدین ذهبی، ۲۰۰۳: ۵/۶۵۴).

تألیفی ابوعبید با موضوع مالی کتاب *الاموال* بوده است که پس از *غریب‌الحديث* او، از بهترین کتاب‌های فقهی به شمار می‌رود (خطیب، ۱۹۹۷: ۴۰۳ تا ۴۱۰).

از سلسله سند متصلی که در آغاز کتاب آمده است، معلوم می‌شود نسخه حاضر در سده ششم قمری شنیده و کتابت شده است و سند به شهده، دختر ابی‌نصر احمدبن فرج، می‌رسد؛ هرچند راوی و کاتب این نسخه از شهده شناخته شده نیست.^{۱۶} گفته‌اند که تمام اسناد حدیثی در بغداد سده ششم به شهده می‌رسید و در

ابن ندیم در میان شاگردان ابو عبید از ثابت بن عمرو بن حبیب مولی علی بن رباطه و علی بن محمد بن وهب مسعری نیز نام می برد و تصریح می کند ثابت بن عمرو تمام کتاب های ابو عبید را روایت کرده است (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۱۰۶). اما در منابع موجود، از روایت های این راویان اثری نیست. به جز علی بن عبدالعزیز، شماری از شاگردان نویسنده ابو عبید، روایت های او را در کتاب های خود نقل کرده اند. حمید بن زنجویه (۱۸۰ تا ۲۵۱ق) از جمله این راویان است که شمار بسیاری از روایت های الاموال ابو عبید را در کتابی گرد آورده است که با همین نام الاموال نوشته است. نقل قول های او از ابو عبید به قدری فراوان است که برخی از پژوهشگران، کتاب الاموال او را مانند نسخه دوم کتاب الاموال ابو عبید تلقی کرده اند. گفته شده، ابن زنجویه بالغ بر چهارصد نمونه از آرای ابو عبید را در کتاب خود نقل کرده است که با ضمیمه روایت های خود او به عدد بزرگی خواهد رسید (ابن زنجویه، ۱۴۲۸: مقدمه ۰). ابن زنجویه علاوه بر این، راوی تمام کتاب های ابو عبید در مصر بوده است (مزی، ۱۴۰۰: ۳۹۷/۷).

بلاذری در جایگاه شاگرد و راوی ابو عبید، بالغ بر ۴۵ روایت از الاموال او به شیوه اسنادی نقل کرده است. تمام این روایت ها به طور مستقیم و بدون واسطه و با لفظ حَدَّثَنَا و حَدَّثَنِي نقل شده است که ۳۶ روایت آن با موضوع مالی به شرح زیر است: اقطاع پیامبر (ص) در ناحیه فرع (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۹؛ ابو عبید، بی تا: ۴۲۳)؛ اقطاع پیامبر (ص) در عقیق (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۹؛ ابو عبید، بی تا: ۳۴۸)؛ تقسیم اموال بنی قریظه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۴؛ ابو عبید، بی تا: ۱۴۶)؛ اموال اهل خیبر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۰؛ ابو عبید، بی تا: ۲۱۶)؛ تخمیس اموال خیبر توسط پیامبر (ص) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۲؛ ابو عبید، بی تا: ۷۰)؛ یهودیان

همان دوره، شخصیت های بزرگی همچون ابن عساکر، سمعانی، ابن جوزی و الشیخ الموفق از او روایت کرده اند (شمس الدین ذهبی، ۱۴۲۷: ۱۵/۲۴۰).

نکته دیگر آنکه سند این کتاب تنها در آثار ابن حجر عسقلانی دیده می شود که جایگاه او در مصر سده نهم مانند جایگاه شهده در بغداد سده ششم است؛ بنابراین باید گفت راوی شهده در سند یاد شده همان کسی است که در اسناد، ابن حجر معرفی شده است. ابن حجر در کتاب تعلیق التعلیق (۵/۶۶۴)، سند کتاب الاموال را با سه واسطه از ابو عبدالله محمد بن علی بکری از یحیی بن یوسف مصری از ابوالحسن علی بن هبه الله بن حمیری از شهده و او با واسطه مشایخ خود از علی بن عبدالعزیز از ابو عبید قاسم بن سلام نقل می کند. بر این اساس، ابن حجر عسقلانی آخرین راوی کتاب الاموال و علی بن عبدالعزیز (د. ۲۸۷ق) نخستین راوی آن خواهد بود. درباره علی بن عبدالعزیز تا آنجا که نگارنده آگاه است، همه آنها که در سده های متأخر و در غیر مرتبه شاگردان ابو عبید از کتاب الاموال نقل کرده اند، با واسطه علی بن عبدالعزیز بوده است. بنابراین، اگر قدامه بن جعفر (۳۲۸ق) در سراسر الخراج و صناعة الکتابه حدود پانزده نمونه از قول ها و خبر های ابو عبید را بدون اسناد و مستقیم از کتابش نقل می کند، به احتمال قوی علی بن عبدالعزیز واسطه روایت او از کتاب الاموال است. چنانکه خطیب در تاریخ بغداد (۱/۴۸ تا ۴/۸۱) و ابن عساکر در تاریخ مدینه دمشق (۲/۲۱۲ تا ۱۲۲)، هر کدام به ترتیب پانزده و دوازده روایت درباره فتوح بغداد و دمشق با سند متصل و با واسطه علی بن عبدالعزیز از ابو عبید نقل کرده اند. کسانی همچون ابن ابی حاتم رازی و ابوالحسن محمد بن محمد بن حسن کارزی نیز با واسطه او کتاب های ابو عبید را شنیده اند (رازی، ۱۲۷۱: ۱۹۶/۶؛ ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۱۰۶؛ حاکم، ۱۴۰۰: ۸۸؛ سمعانی، ۱۹۷۷: ۱۳/۵).

ابوعبید، بی تا: ۳۰۱؛ عطایای عمر برای سلمان فارسی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۳۸؛ ابوعبید، بی تا: ۳۰۱)؛ عطایای عمر برای موالی ایالت‌های شام (اجناد) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۳۹؛ ابوعبید، بی تا: ۳۰۰)؛ امتناع عمر از عطایا برای اهل ذمه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۳۹ تا ۶۴۰؛ ابوعبید، بی تا: ۲۹۵)؛ ارث برای وارثان (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۰؛ ابوعبید، بی تا: ۳۰۲)؛ عطایای عمر بن عبدالعزیز برای مروان بن شجاع (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۱؛ ابوعبید، بی تا: ۳۰۴)؛ عطایای علی (ع) برای کودک سرراهی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۱؛ ابوعبید، بی تا: ۳۰۴)؛ عطایای عمر برای زن و برده و غیره (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۲؛ ابوعبید، بی تا: ۳۱۴)؛ قراردادن سنت دو مُدی و دو قسط (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۲؛ ابوعبید، بی تا: ۳۱۴)؛ سپردن عطا به ورثه پس از مرگ او (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۲ و ۶۴۳؛ ابوعبید، بی تا: ۳۳۱).

۲-۸. کتاب ضرب الدرهم و الصرف، اقطاع النبوی (ص) و المراعی و الجراد مدائنی (۲۲۴ق/۸۳۹م)

ابوالحسن علی بن محمد مدائنی از نویسندگان پر کار قرن سوم است که اکثر رجال شناسان، وثاقت و اعتبار روایی او را تایید کرده اند (خطیب، ۱۹۹۷: ۸۰/۱۲؛ سمعانی، ۱۹۷۷: ۲۳۲/۵؛ شمس‌الدین ذهبی، ۲۰۰۳: ۸۶۶/۷). شش کتاب در باب مباحث مالی تدوین کرده است که به شرح زیر است: *اقطاع النبوی* یا *هأموران مالیاتی پیامبر (ص)*، *اموال النبوی و کتابه و من کان یرد علیه الصدقه*، *ضرب الدرهم و الصرف*، *صلاخ المال و المراعی و الجراد و یحتوی علی الکور و الطسایح و جبايتها*.

ابن ندیم این کتاب‌ها را از روی دست‌خط ابوالحسن علی بن محمد بن زبیر نوشت که رجال‌شناسان وثاقت و اعتبار او را نیز همچون مدائنی پذیرفته اند

فدک و پرداخت بهای نیمی از ثمره و اراضی آنها توسط عمر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۸؛ ابوعبید، بی تا: ۱۶)؛ همچنین صدقات پیامبر (ص) در یمن (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۵؛ ابوعبید، بی تا: ۳۴، ۴۶۸)؛ اقطاع پیامبر (ص) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۷؛ ابوعبید، بی تا: ۳۵۰)؛ جزیه اهل هجر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۱۶؛ ابوعبید، بی تا: ۲۵۷)؛ اموال گرفته شده توسط ابوهریره از بحرین (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۲۰ و ۱۲۱؛ ابوعبید، بی تا: ۳۴۲)؛ اقطاع پیامبر (ص) در غوره، غرابه و حبل (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۳۴؛ ابوعبید، بی تا: ۳۵۶)؛ اقطاع پیامبر (ص) در یمامه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۳۴؛ ابوعبید، بی تا: ۳۴۸)؛ اقطاع دادن کلیسا در زمان عمر بن عبدالعزیز (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۷۹؛ ابوعبید، بی تا: ۲۰۱)؛ خراج قبطیان مصر در زمان معاویه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۱۴؛ ابوعبید، بی تا: ۱۹۰)؛ خراج قبطیان مصر توسط عمرو بن عاص (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۱۵؛ ابوعبید، بی تا: ۱۸۸)؛ جزیه اهل لواته از بربرهای برقه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۲۴؛ ابوعبید، بی تا: ۲۴۰)؛ عقد هدنه و صلح میان مسلمانان و اهل کتاب (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۴۱؛ ابوعبید، بی تا: ۱۹۳)؛ عقد هدنه بین مسلمانان و نامسلمانان نوبه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۴۱؛ ابوعبید، بی تا: ۱۹۳)؛ مساحی و خراج عراق (سواد) (بلاذری، ۳۸۳: ۳۶۷ و ۳۸۴؛ ابوعبید، بی تا: ۸۸)؛ خراج خانقین (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۸۸؛ ابوعبید، بی تا: ۶۵)؛ عطا در زمان عمر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۳۴؛ ابوعبید، بی تا: ۲۸۶)؛ مقدار عطایای عمر برای عمرو بن عاص و عمیر بن وهب و بسر بن ارطاه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۳۶؛ ابوعبید، بی تا: ۲۸۹)؛ عطایای عمر برای بیعت‌کنندگان حدیبیه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۳۷؛ ابوعبید، بی تا: ۲۸۸)؛ همچنین عطایای عمر برای اسامه بن زید و عبدالله بن عمر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۳۷؛ ابوعبید، بی تا: ۲۸۹)؛ عطایای عمر برای عمار بن یاسر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۳۸)؛

(ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۱۵۱ تا ۱۶۷؛ یاقوت حموی، ۱۴۱۴: ۱۸۵۴/۴ تا ۱۸۵۸؛ خطیب، ۱۹۹۷: ۸۰/۱۲؛ سمعانی، ۱۹۷۷: ۲۳۲/۵؛ شمس‌الدین ذهبی، ۲۰۰۳: ۸۶۶/۷).

بلاذری در فتوح البلدان در مجموع هفده روایت مالی، بدون واسطه از مدائنی نقل کرده است؛ اما باتوجه به اینکه تک‌نگاری‌های مالی مدائنی مفقودند، نمی‌توان از میان چند کتاب یادشده، منبع دقیق روایت‌ها را تعیین کرد. دو روایت، یکی تحریم دینارهای رومیان توسط عبدالملک (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۴۴) و دیگری فرمان حجاج به سکه‌زدن درهم و سپس ضرب آن در تمام نواحی (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۵۱) به احتمال بسیار از کتاب ضرب الدرّاهم و الصّرف مدائنی است.

دربارهٔ اقطاع نام کتاب مدائنی اقطاع النبی است؛ ولی به نظر می‌رسد این اثر تنها به اقطاع عصر پیامبر(ص) منحصر نبوده و مدائنی اقطاع پس از عصر پیامبر(ص) را نیز مدنظر داشته است. البته با اطمینان نباید گفت نام اقطاع النبی را مدائنی برای کتاب خود برگزیده است. بلاذری از این کتاب نیز چهار روایت نقل کرده است: اقطاع زیاد در منطقه جموم (بلاذری، ۱۳۶۷: ۵۰۷)؛ اقطاع یزیدبن مهلب (بلاذری، ۱۳۶۷: ۵۱۱)؛ اقطاع عمر بن هییره در مهلبان (بلاذری، ۱۳۶۷: ۵۱۳)؛ اقطاع یزیدبن معاویه به عبدالملک بن مروان (بلاذری، ۱۳۶۷: ۵۲).

او همچنین پنج روایت دربارهٔ مقدار جزیه یهودیان طائف (بلاذری، ۱۳۶۷: ۸۴)، دو روایت دربارهٔ مقدار جزیه اهل شام در زمان عمر (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۰۷) و دو روایت دربارهٔ ستم محمد بن یوسف، والی یمن، در گرفتن خراج و صلح احنف با مرورود، از مدائنی بیان کرده است (بلاذری، ۱۳۶۷: ۵۶۵). به نظر می‌رسد این نه روایت از کتاب المراعی و الجراد مدائنی بوده است.

بلاذری شش روایت نیز دربارهٔ موضوع‌های

متفرقه از مدائنی نقل کرده است که به شرح زیر است: نامهٔ عمر بن عبدالعزیز به عدی بن ارقطاه، عامل خود در بصره، برای غُشر خرما و حبوب در عمان (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۱۳)؛ نوشتن اموال عمال توسط عمر، هنگام ولایت یافتن آنها (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۱۶)؛ قسمت‌کردن مال عمرو بن عاص، عامل عمر بر مصر، توسط محمد بن مسلمه (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۱۶)؛ پارسی بودن دیوان خراج سواد تا زمان حجاج (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۲۴)؛ نوشتن صورت خراج روی پوست (دو روایت) (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۴۷).

نتیجه

بلاذری در استناد به منابع متقدمان، در نقل از مشایخ خود، به سنت رایج مورخان و محدثان سده‌های اول تا ششم قمری، یعنی به کارگیری شیوهٔ «اسنادی و روایت شفاهی»، پایبند بوده است؛ اما به «منابع مکتوب» بسیاری از این روایت‌ها نیز دسترسی داشته است. بنابراین مشاهده می‌شود او با الفاظی همچون قَالَ، حَدَّثَنِي، عَنْ فُلَانٍ و حَدَّثَنَا از مورخان و فقهای همچون واقدی، مدائنی، ابویوسف، قاسم بن سلام و... در تدوین فتوح البلدان بهره‌جسته است؛ ولی از منابع مالی که به آنها استناد کرده، نامی نبرده است. حال با توجه به پیوستگی منابع مکتوب با روایت شفاهی در سده‌های نخست، با ذکر دلایلی باید گفت تمام منابع مالی که بلاذری در فتوح البلدان به آنها استناد کرده است، مکتوب‌اند. این امر بر اعتبار منابع مالی، به ویژه منابع مفقودی که بلاذری به آنها استناد کرده است و به تبع آن، اعتبار تاریخی کتاب فتوح البلدان بلاذری دلالت دارد. دلایل مکتوب بودن منابع مالی بلاذری عبارت‌اند از: بی‌اعتبار بودن روایت صرف شیخ حدیث بدون داشتن سند مکتوب برای روایاتش؛ نامعتبر بودن صرف «وِجاده» و مراجعه به

کتاب بدون استماع از شیخ روایت و صاحب کتاب؛ افسانه بودن حافظه تاریخی عرب و جایگاه و ارزش کم‌نظیر کتابت در قرآن و غیره.

در فتوح البلدان، بلاذری در ذکر روایت‌های مالی که ۱۵۱ روایت است، در مجموع به ۱۳ منبع مالی از ۸ نویسنده فقیه و مورخ استناد کرده است. از این تعداد، به جز چند نمونه معدود از راویان و مشایخ نویسندگان که وثاقت آنها جای تردید دارد، بیشتر این منابع از نظر سندشناختی و وثاقت راویان و مشایخ و نویسندگان آن، موثق و معتبر است. این امر نیز بر اعتبار و وثاقت تاریخی کتاب فتوح البلدان دلالت دارد.

پی‌نوشت

۱. یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲۲۴، ۲۲۹، ۳۵۱ تا ۳۴۹؛ ۲۳/۲ و ۲۴، ۳۴، ۵۸، ۶۰؛ قمی، ۱۳۶۱: ۱، ۳۸، ۸۶، ۱۰۱، ۱۳۳، ۱۳۸، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۴۷ و ۱۴۸؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۹۵، ۱۰۱، ۱۴۳، ۲۴۷.
۲. مبنای توثیقات و تضعیفات، رجال مسلمان (شیعه و سنی) است.
۳. گلدزیهر درباره تدوین احادیث اسلامی نظر متفاوتی با تدوین تاریخ اسلامی دارد (سزگین، ۱۴۱۲: ۱۱۸).
۴. مشروح نظرگاه‌های یادشده را می‌توان در این منابع دید: دوری، ۱۴۲۰: ۵ و ۱۳۵؛ سزگین، ۱۴۱۲: ۱۹۳ و ۱۹۴، ۱۱۷ تا ۱۲۰؛ روزنتال، ۱۳۶۸: ۱/۱۵۳؛ مطهری، بی‌تا: ۳۹۳؛ مدرسی، ۱۳۸۳: ۱۱ تا ۱۳؛ براون، ۱۳۳۳: پاورقی/۱۹۶ تا ۳۹۲؛ جعفریان، ۱۳۷۶: ۶۹؛ شولر، ۱۳۹۳: ۲۵ تا ۴۰، ۵۷ تا ۹۰.
۵. در اینجا باید به دو نکته توجه تام کرد: نکته نخست اینکه سیطره روش «روایت شفاهی» بر مطلق علوم نقلی و نیز نقش نخستین محدثان در گردآوری بی‌شائبه انواع روایت‌های فقهی و تاریخی و تفسیری، این فرض را تأیید می‌کند که «حدیث» نخستین خاستگاه تفسیر و تاریخ و علوم ادبی است (ر.ک: احمدامین، ۱۹۷۵: ۱۵۶؛ احمدامین، ۱۹۳۳: ۲/۳۶۲، ۳۳۸؛ سواژه، ۱۳۶۶: ۳۲ تا ۳۷؛ روزنتال، ۱۳۶۸: ۱/۲۲ تا ۸۶)؛ رواج چنین روشی در

موضوع‌های گوناگون علمی، باعث می‌شود شأن و منزلت رجال‌شناختی تمام روایت‌ها اعم از تاریخی و حدیثی و فقهی و... در منابع رجالی به‌صورت یکسان ارزیابی شود و زیر تیغ «جرح و تعدیل» برود (احمدامین، ۱۹۳۳: ۲/۳۳۹؛ ابن‌فرحان، ۱۴۱۸: ۶ تا ۶۶). تنها تفاوتی که می‌توان میان گزاره‌های تاریخی و غیرتاریخی نهاد، این است که رجال‌شناسان، روایت‌های «فقهی» را از روایت‌های «اخلاقی یا تاریخی»، از نظر شایستگی داشتن و شایستگی نداشتن برای کتابت، تفکیک می‌کنند. آنها ممکن است روایت فقهی یک راوی را شایسته کتابت ندانند و در عین حال، روایت‌های دیگر او را برای پندگرفتن و نه برای داوری درباره گذشتگان، کتابت کنند. آنها از این تفاوت با عبارت «یکتب حدیثه للاعتبار» تعبیر می‌کنند. با این حال، همگان تأکید می‌کنند روایت راوی دروغ‌گو در هیچ موضوعی، ارزش کتابت ندارد (رازی، ۱۲۷۱: ۱/۳۷؛ خطیب، ۱۴۰۵: ۱۶۲، ۱۸۴).

نکته، تفاوت میان گفتمان فقهی و منطق تاریخی است. «مسئله‌محوری» در حوزه فقه و حقوق و ضرورت اقامه «حجت و دلیل»، در مقام اجتهاد و عمل، محدثان را به وسوسه و دقت در اسناد و اجتناب از «اسناد جمعی»، یعنی ادغام متن چند سند در یک گزارش، سوق داد؛ اما دغدغه «انسجام‌گرایی» در تاریخ و تراجم، ضرورت حفظ امانت در اسناد و نیز ضرورت پرهیز از حشو و تطویل باعث شد طیفی از محدثانی که در مسند مورخ و تاریخ‌نگاری نشسته‌اند، نخست به ترکیب و تجمیع اسناد و «شهرت تاریخی» توجه ویژه‌ای کنند. در روایتی تا حدودی مبالغه‌آمیز آمده است اصحاب واقدی از او خواستند اسناد همه حوادث جزئی را بیاورد. او روایت‌های غزوه احد را چنین تنظیم کرد و به ۲۰ مجلد رسید (فتحی‌عثمان، ۱۴۱۲: ۱۴۶).

۶. البته نقل مسند با سیاق شفاهی از متون مکتوب، به بلاذری و فتوح البلدان اختصاص ندارد. شولر به گستره این روش، در تمامی شاخه‌های علمی دوران تمدن اسلامی توجه کرده است (شولر، ۱۳۹۳: ۴۸، ۱۲۷ تا ۱۳۲).

قُرئَ عَلَى الشَّيْخَةِ الصَّالِحَةِ الْكَاتِبَةِ فَخْرَ النَّسَاءِ شَهِيدَةً بِنْتِ أَبِي نَصْرٍ أَحْمَدَ بْنِ الْفَرَجِ بْنِ عُمَرَ الْأَبْرِيِّ الدِّينَوْرِيِّ بِمَنْزِلِهَا بِبَغْدَادَ فِي الْحَادِي عَشَرَ مِنْ شَعْبَانَ سِنَةِ أَرْبَعَةٍ وَسِتِينَ وَخَمْسَمِائَةٍ: أَخْبَرَكَمُ النَّبِيُّ الْكَامِلَ أَبُو الْفَوَارِسِ طَرَادُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِيٍّ الزَّيْنَبِيِّ فِي ثَانِي ذِي الْحِجَّةِ مِنْ سِنَةِ تِسْعِينَ وَأَخْبَرَنَا أَبُو الْحَسَنِ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ الْبَادِيُّ أَخْبَرَنَا أَبُو عَلِيٍّ حَامِدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْهَرَوِيُّ أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْبَغَوِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو عُبَيْدٍ الْقَاسِمُ بْنُ سَلَامٍ الْأَزْدِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: ...

کتابنامه

الف. کتاب

۱. ابن ابی شیبیه، عبدالله بن محمد (۱۴۰۹)، المصنف فی الأحادیث والآثار، تحقیق کمال یوسف الحوت، الرياض: مکتبه الرشد.
۲. ابن السَّاعِي، علی بن أنجب (۱۴۳۰)، الدر الثمین فی أسماء المصنِّفین، تحقیق احمد شوقی، تونس، دار الغرب الاسلامی.
۳. ابن المبرد، یوسف بن حسن (۱۴۱۳)، بحر الدم فیمن تکلم فیہ الإمام أحمد بمدح أو ذم، تحقیق روحیه عبدالرحمن السوینی، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۴. ابن حبان، ابو حاتم محمد (۱۳۹۳هـ)، الثقات، حیدرآباد الدکن الہند: دائرہ المعارف العثمانیة.
۵. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۰۶)، تقریب التہذیب، المحقق محمد عوامہ، سوریا: دار الرشید.
۶. التہذیب، بیروت: دارالفکر. ----- (۱۴۰۴)، تہذیب
۷. المیزان، بیروت: مؤسسۃ الاعلمی. ----- (۱۳۹۰)، لسان
۸. التعلیق، تحقیق سعید عبدالرحمان موسی، بیروت: المکتب الاسلامی، دار عمار.

۷. کتاب مغازی معاویہ از مؤلفی ناشناخته کہ با واسطه ابوصالح عبادہ بن نسی از آن نقل می کند، تنها کتابی است کہ بلاذری از آن نام برده است (بلاذری، ۱۹۵۶: ۱۹۵/۱).
۸. نمونه هایی از این دست عبارت اند از: در روایت های شماره ۱۸۸، ۲۰۰، ۲۰۶، ۲۳۵، ۳۲۶، ۳۲۶، ۴۳۲، ۴۳۸، ۴۶۵، ۵۲۶، ۶۵۱، ۶۸۵، ۷۰۱، ۷۰۸، ۷۲۹، ۷۴۲، ۸۳۵، ۸۶۳، ۸۹۸، ۹۰۰، ۹۰۲، ۱۰۰۱، ۱۰۱۰. از اسناد این روایت ها به خوبی استفاده می شود.
۹. سوگمندها برخی از مترجمان فتوح البلدان به تمایز واقعی عبارات «قِيلَ، يُقَالُ» با عبارت «قَالُوا» توجه نکرده و هر سه را با فعل سوم شخص جمع «گویند» ترجمه کرده است. خواننده نا آشنا به فنون عبارت های اخباریان و محدثان متقدم، مضمون همه این اقوال را یکی پنداشته است. او ارزش روایی نهفته در عبارت «قَالُوا» را کہ به شهرت واتقان سند دلالت دارد، با ارزش روایی موجود در عبارت «قِيلَ و یقال» کہ به ضعف سند دلالت دارد، خلط می کند (قس: بلاذری، ۱۳۶۴: ص ۹۲ ش ۲۳۶، ص ۱۰۳ ش ۲۶۱؛ بلاذری، ۱۹۵۶: ۱/ص ۴۱ ش ۸۳۴، ص ۴۲۵ ش ۸۵۹).
۱۰. منظور سبزیجاتی مانند تره، جعفری، اسفناج، گشنیز، نعناع و ریحان است.
۱۱. برده ای کہ آقای او برای آزادی بهایی تعیین کرده است (بلاذری، ب ۶۲۵).
۱۲. چون این کتاب برای هارون الرشید و در جواب پرسش های فقهی او برای اداره شرعی سرزمین های فتح شده، نوشته شده است، باید آن را از جمله کتاب های فقه سیاسی به شمار آ آورد.
۱۳. دار قطنی کتابی با غرائب مالک بن انس داشت (الرحیلی، بی تا: ۱۰۵) کہ در قرن هشتم، زیلعی به این کتاب استناد کرد. او در کتاب نصب الرايه، نزدیک بیست مرتبه به غرائب استناد داده است. کتاب غرائب پس از قرن هشتم قمری مفقود شده است و از آن اثری نیست.
۱۴. پنبه.
۱۵. نوعی پیمانہ غلات.
۱۶. در چاپ حاضر کتاب الاموال ابو عبید قاسم بن سلام، سلسله سند روایت این کتاب به این صورت ثبت شده است:

۹. ابن حنبل، احمد (بی‌تا)، المسند، بیروت: دار صادر.
۱۰. ----- (۱۴۰۸)، العلل و معرفه الرجال، تحقیق وصی‌الله بن محمد، بیروت: المكتب الاسلامی.
۱۱. ابن خلدون، محمد بن محمد (۱۴۰۸)، العبر، تحقیق خلیل شحاده، بیروت: دارالفکر.
۱۲. ابن زنجویه، حمید (۱۴۲۸)، الأموال، تحقیق احمد جابر بدران، کویت: مركز الدراسات الفقهيه و الاقتصاديه.
۱۳. ابن سعد، محمد (۱۴۰۸)، الطبقات الكبرى، المحقق زیاد محمد منصور، المدینه: مكتبة العلوم و الحكم.
۱۴. ابن سید الناس، محمد بن عبدالله (۱۴۰۶)، عیون الاثر فی فنون المغازی و الشمائل و السیر، بیروت: مؤسسه عزالدین.
۱۵. ابن شبه، عمر بن شبه (۱۳۹۹)، تاریخ المدینه، حقه، فهیم محمد شلتوت، جدّه: طبع علی نفقه، حبیب محمود احمد.
۱۶. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۲۱)، جامع بیان العلم و فضله، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۷. ----- (بی‌تا)، الانتقاء فی فضائل الثلاثه الاثمه الفقهاء، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۸. ابن عدی، ابواحمد عبدالله (۱۹۹۸)، الکامل فی ضعف الرجال، تحقیق سهیل زکار، بیروت: دارالفکر.
۱۹. ابن عساکر، علی بن الحسن (۱۴۱۵)، تاریخ دمشق، المحقق عمرو بن غرامه، بیروت: دارالفکر.
۲۰. ابن فرحان، حسن (۱۴۱۸)، نحو إقناذ التاريخ الإسلامي، بی‌جا: مؤسسه الیمامه الصحفیه.
۲۱. ابن معین، یحیی (بی‌تا)، تاریخ، تحقیق عبدالله احمد حسن، بیروت: دارالقلم.
۲۲. ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۹۸)، الفهرست، بیروت: دارالمعرفه.
۲۳. أبو الفداء، اسماعیل بن عمر (۱۴۳۰)، مسند الفاروق، المحقق امام بن علی، مصر: دار الفلاح.
۲۴. ابو غیبید، القاسم بن سلام (بی‌تا)، الأموال، المحقق خلیل محمد هراس، بیروت: دار الفکر.
۲۵. ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم (۱۳۸۲)، الخراج، القاهره: المطبعه السلفیه و مکتبتها.
۲۶. احمد امین (۱۹۳۳)، ضحی الاسلام، بیروت: دار الكتاب العربی.
۲۷. ----- (۱۹۷۵)، فجر الاسلام، بیروت: دار الكتاب العربی.
۲۸. الباجی اندلسی، سلیمان بن خلف (۱۴۰۶)، التعديل و التجريح، المحقق ابولبابه حسین، الرياض: دار اللواء.
۲۹. براون، ادوارد گانویل، (۱۳۳۳)، تاریخ ادبی ایران، ترجمه علی پاشا صالح، تهران: دانشگاه تهران.
۳۰. بروکلمان، کارل (بی‌تا)، تاریخ الادب العربی، نقله الی العربیه الدكتور عبدالحلیم النجار، قم: دار الكتاب الاسلامی.
۳۱. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۵۶)، فتوح البلدان، تحقیق صلاح الدین المنجد، بیروت: مکتبه النهضه المصریه.
۳۲. ----- (۱۳۶۷)، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران: نقره.
۳۳. ----- (۱۳۶۴)، فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تصحیح محمد فرزانه، تهران: سروش.
۳۴. جعفریان، رسول (۱۳۷۶)، منابع تاریخ اسلام، قم: انصاریان.
۳۵. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۰۰ق)، معرفه علوم الحدیث، تصحیح السید معظم حسن، بیروت: دار الافاق الحدیث.
۳۶. خطیب، احمد بن علی (۱۹۹۷)، تاریخ بغداد، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب.

۳۷. ----- (۱۹۷۴)، تقييد العلم، تحقيق يوسف العث، بيروت: دار احياء السنه النبويه.
۳۸. ----- (۱۴۰۵)، الكفايه فى علم الروايه، تحقيق احمد عمر هاشم، بيروت: دار الكتاب العربى.
۳۹. دارمى، عبدالله بن بهرام (۱۳۴۹)، سنن الدارمى، دمشق: مكتبه الاعتدال.
۴۰. دورى، عبدالعزيز (۱۴۲۰)، بحث فى نشاه علم التاريخ عند العرب، الرياض: مكتبه العبيدكان.
۴۱. رازى، عبدالرحمن بن محمد (۱۲۷۱)، الجرح و التعديل، بيروت: دار احياء التراث العربى.
۴۲. الرحيلى، عبدالله بن ضيف الله (بى تا)، الامام ابوالحسن الدارقطنى و آثاره العلميه، بى جا: دار الاندلس الخضراء.
۴۳. روزنتال، فرانتس (۱۳۶۸)، تاريخ تاريخ نگارى در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوى.
۴۴. زيلعى، عبدالله (۱۴۱۶)، نصب الرايه تخريج احاديث الهدايه، تحقيق احمد شمس الدين، بيروت: دار الكتب العلميه.
۴۵. سخاوى، محمد بن عبدالرحمن (۱۴۱۴)، التحفه اللطيفه فى تاريخ المدينه الشريفه، بيروت: الكتب العلميه.
۴۶. سزگين، فواد (۱۴۱۲)، تاريخ التراث العربى، تعريف محمود فهمى حجازى، المجلد الثالث، الجزء الاول (الفقه)، قم: مكتبه آيت الله المرعشى النجفى.
۴۷. سمعانى، عبدالكريم بن محمد (۱۹۷۷)، الانساب، تحقيق عبدالله عمر البارودى، بيروت: بى نا.
۴۸. سواژه، ژان (۱۳۶۶)، مدخل تاريخ شرق اسلامى، ترجمه نوش آفرين انصارى، تهران: دانشگاهى.
۴۹. سيورى، المقداد بن عبدالله (۱۳۴۳)، كنز العرفان فى فقه القرآن، طهران: المكتبه الرضويه.
۵۰. شافعى، محمد بن ادريس (۱۳۹۳)، الام، بيروت: دار المعرفه.
۵۱. شمس الدين ذهبى، محمد بن احمد (۲۰۰۳)، تاريخ الاسلام، المحقق بشار عواد معروف، بى جا: دار الغرب الاسلامى.
۵۲. ----- (بى تا)، ميزان الاعتدال، على محمد البجاوى، بيروت: دار المعرفه.
۵۳. ----- (۱۴۲۷)، سير اعلام النبلاء، القايره: دار الحديث.
۵۴. ----- (۱۴۱۳)، الكاشف، مقابله و تعليق محمد عوامه، جده: دار القبلة الاسلاميه.
۵۵. شولر، گريگور (۱۳۹۳)، شفاهى و مكتوب، ترجمه نصرت نيل ساز، تهران: حكمت.
۵۶. صديقى، نجات الله (۱۳۷۴)، اندیشه هاى اقتصادى مسلمان، ترجمه محمد جواد مهدوى، مشهد: آستان قدس رضوى.
۵۷. الصنعانى، عبدالرزاق بن همام (۱۴۰۳)، مصنف، تحقيق حبيب الرحمن الأعظمى، بيروت: المكتب الاسلامى.
۵۸. طبرى، محمد بن جرير (۱۴۰۷)، تاريخ الامم و الملوك، بيروت: دار الكتب العلميه.
۵۹. طوسى، محمد بن حسن (۱۳۸۰)، رجال، نجف: الحيدريه.
۶۰. عجلى، احمد بن عبدالله (۱۴۰۵)، معرفه الثقات من رجال اهل العلم و الحديث، المحقق: عبدالعليم عبدالعظيم البستوى، المدينه: مكتبه الدار.
۶۱. عزیزی، حسين (۱۳۹۱)، نقد و بررسى منابع تاريخ فتوح، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶۲. فتحى عثمان، محمد (۱۴۱۲)، المدخل الى التاريخ الاسلامى، بيروت: دار النفايس.

۶۳. قاسمی، محمدجمال‌الدین (۱۴۲۷)، قواعد
التحدیث، تحقیق محمد بهجه البیطار، بیروت: بی‌نا.
۶۴. قرشی، عبدالقادر (بی‌تا)، الجواهر المضمیه فی
الطبقات الحنفیه، کراتشی: میرمحمد کتب‌خانه.
۶۵. قرشی، یحیی‌بن‌آدم (۱۳۸۴)، الخراج، المطبعه
السلفیه و مکتبتها.
۶۶. قمی، حسن‌بن‌محمد (۱۳۶۱)، تاریخ قم،
ترجمه حسن‌بن‌عبدالملک، تهران: توس.
۶۷. کلینی، محمدبن‌یعقوب (بی‌تا)، الکافی،
تصحیح علی‌اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۶۸. مدرس، سیدحسین (۱۳۸۳)، میراث مکتوب
شیعه، ترجمه علی‌قرایی و رسول جعفریان، قم:
کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
۶۹. مزی، یوسف‌بن‌عبدالرحمن (۱۴۰۰)، تهذیب
الکمال فی اسماء الرجال، المحقق بشار عواد، بیروت:
مؤسسه الرساله.
۷۰. ----- (۱۳۸۲)، مروج الذهب،
ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۱ و ۲، تهران: علمی و
فرهنگی.
۷۱. مطهری، مرتضی (بی‌تا)، خدمات متقابل
اسلام و ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۷۲. وکیع، محمدبن‌خلف (بی‌تا)، اخبارالقضاء،
بیروت: عالم‌الکتب.
۷۳. یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابو‌عبدالله
(۱۹۹۵)، معجم‌البلدان، بیروت: دار صادر.
۷۴. ----- (۱۴۱۴)،
معجم‌الأدباء، المحقق احسان عباس، بیروت: دار
الغرب الاسلامی.
۷۵. یعقوبی، احمدبن‌ابی‌یعقوب (۱۳۷۱)، تاریخ،
ترجمه محمدابراهیم آیتی، بی‌جا: علمی و فرهنگی.
- ب. مقاله**
۷۶. رضوی، سیدابوالفضل (۱۳۸۸)، «درآمدی بر
تاریخ‌نگاری اقتصادی»، مجله پژوهش‌های تاریخی
ایران و اسلام، سیستان: ش ۵، ص ۹۳ تا ۱۱۸.